

Poljubac za drugaricu parolu

Dušan Makavejev

1965.

Sadržaj

EKSPROPRIJACIJA KLIKERA	8
DETINJSTVO	8
DEVET GODINA	8
DVANAEST GODINA	8
DVANAEST GODINA	8
DVANAEST GODINA	8
TRINAEST GODINA	8
PRVO SKIDANJE DOGMATIČKE KOŠULJE	10
NESPORAZUM SA STVARNOŠĆU ili ČOVEK POD ZVEZDAMA	10
1947. ČOVEK BEZ OSTATKA	10
SOCIOLOŠKI INTERMECO	10
1947. NASTAVAK	11
1958.	12
UPITNIK NA ŠKOLSKI MATERIJALIZAM	12
UPITNIK NA UMETNOST	14
OPET SOCIOLOŠKI INTERMECO	15
UPITNIK NA ŽIVOT	15
BELEŠKE NA NETRANSPONOVANU TEMU	17
SAN-PRAKSA, AKCIJA-LJUBAV	17
ČETIRI ČINJENICE	17
DIJALOG	18
KAKO STOJE STVARI	18
POREKLO SNA-PRAKSE O KOME JE REČ	19
ONIMA OD KOJIH SMO POČELI, ONIMA TAMO NA AKCIJI	19
POLJUBAC ZA DRUGARICU PAROLU	19
PRAŠINA, SUNCE I LJUDI	21
KOMUNISTI, NAPRED!	26
STVARNOST	28
MALO LJUDOŽDER, MALO GRAĐANIN	28
NEKOLIKO VESTI O LJUDSKOM SRCU	29
RAZGLEDNICE	30
ČUDNE STVARNOSTI	30
NESPORAZUM SELO – GRAD	30
BIOSKOP POD VEDRIM NEBOM	31
SLOBODNO VREME RADNIH LJUDI	31
MEDITACIJA	31

PRILOG DISKUSIJI O NACIONALNOM MITU	32
TVRDO KUHANA SRCA	32
UVODNI DEO	32
1. deo. HVALA RATU	32
2. deo. ŽUDNJA ZA STRAŠNOM VEŠĆU	32
3. deo. POJAVA GAVRANA	33
4. deo. STRAVA	33
5. deo. SLUTNJE I SAZNANJA	33
6. deo. BLAGOST. EPILOG	34
DRUGO SKIDANJE DOGMATIČKE KOŠULJE	36
UMETNOST TREBA CIMNUTI	36
BRKATA ESTETIKA NA TERENU	39
PITANJE BROJ 40	39
KAD I GDE	39
KAKVI LJUDI	39
SPASILAC	40
NEMA SPASA	40
BRKOVI POJELI POJELI POEZIJU	40
JOŠ DVE UNIŠTENE POETSKE ŠANSE	41
JESU LI LOBANJE LJUDI ILI KOSTI?	41
ŠTA JE TO POLITIČKI KIČ?	42
ZELENO, KAKO VOLIM ZELENO!	43
ZAKLJUČCI I PRELAZNE ODREDBE	43
KNJIGA O DUHOVNOJ PRODUKTIVNOSTI	44
„RAZLOZI“ SVETE LUKIČA (Nolit, 1957)	44
OSNOVNA PREOKUPACIJA OVE KNJIGE	44
HTEO BIH MNOGO ODJEDNOM	44
PRVO: SUMNJU	46
JOŠ JEDNO PITANJE	47
KAO KOD KUĆE	47
DVOJAKI ODNOS PREMA SVETU	47
BEOGRADSKI ODNOS PREMA ŽIVOTU	48
ČUDAN PROZOR U POZNATO	48
RASTRČALI SE PACOVI: FENOMEN PRIVATNI ŽIVOT	49
ŠTA JE URADIO	50
ZAKLJUČCI	51
MORALNI I SOCIJALNI SMISAO INDIVIDUALNOG LJUDSKOG ŽIVOTA	51
PRVO: MLADI	51
DRUGO: INTELEKTUALAC	51
I TREĆE: DANAS	52
MERILA DUHOVNOG (INTELEKTUALNOG) AKTIVITETA?	52
ŠTA JE OSTVARILA GENERACIJA KOJA NAM PRETHODI?	54
ŠTA SE DANAS TRAŽI OD NAS?	55
KAKO STOJE STVARI: INVENTAR SITUACIJE	56

PROBLEM ODNOSA LIČNOG I DRUŠTVENOG: PERSPEKTIVA RAZREŠENJA PROTIVREČNOSTI	58
KONFORMIZAM – OTPOR PREMA PREUZIMANJU ODGOVORNOSTI	61
JEDNA OD POSLEDNJIH PREPREKA: TEORIJA I PRAKSA LJUBAVNE PODLOSTI	63
NAŠ POZITIVNI ZADATAK – PRAKTIČNI ŽIVOT	65
NOVA SUDBINA LJUDSKIH SNOVA	66
Beleška o autoru	69
Poljubac 2022–2023. (o ovom izdanju)	71
Štampano izdanje	73

„... Na prvi pogled, nekome ovo može izgledati kao čist anahronizam, u stvari, kao neobuzdana komunistička propaganda. Idealno za hipstersku apropijaciju! SFRJ, omladina, radne akcije, izgradnja socijalizma... Zastupljeni su svi motivi od kojih ta mala, ali donekle upadljiva frakcija dominantne liberalne magme, ona 'leva', danas pravi svoje fetiše. Ali za Makavejeva to nije bila igrarija. Bio je svestan svega, video je šta se dešava, i sam je trpeo udarce dogmatizma, zabrana (još od 1962. i dokumentarca *Parada*, odnosno pozorišnog komada *Novi čovek na Cvetnom trgu*, iz iste godine), najcrnjeg oportunitizma, kabadahijske proizvoljnosti, čiste gluposti. Ali, za njega, u tunelu, usred mraka, vazda sija zvezda petokraka: njegova zvezda, njegova vizija komunizma, dakle života, drugačija od one zvanične – ili od ovog raspomamljenog malograđanskog materijalizma koji imamo danas. Bio je osetljiv na svaki treptaj te svetlosti, umeo da ga prepozna ispod pojavnosti svog okruženja, njegovih gestova, glasova, parola. Najlakše je bilo odustati i jedan dogmatizam zameniti drugim, marksističko trange za liberalno frange; upravo to je bio uobičajeni domet istočnoevropskih 'disidenata', tog neopevanog ljudskog šljama. Zbog Lenjina, Trockog, Staljina, Maoa, Pol Pota, Tita, odustati od potrage, od borbe za 'novu sudbinu ljudskih snova'... Tu sramotu autor ovih tekstova nije sebi mogao da dopusti.“ (AG, 17. XI 2022)

ДУШАН МАКАВЕЈЕВ

ПОЉУБАЦ
ЗА ДРУГАРИЦУ
ПАРОЛУ

НОЛИТ

Bojani
— *mojoj jedanaestoj tezi*

EKSPROPRIJACIJA KLIKERA

DETINJSTVO

DEVET GODINA

Četrdeset prve, gvozdencima, kamencima i staklencima pridružili su se i gumenci: imali su na sebi grb kraljevine Jugoslavije. Nismo znali, igrajući se tim klikerima celo vreme rata, da su to bivše glasačke kuglice i da će ta naša igra dobiti vrednost poetskog simbola.

DVANAEST GODINA

Džokej je ležao pokriven „Novim vremenom“, na Čukarici, šestog septembra četrdeset četvrte, na kraljev rođendan. Englezi su ipak bombardovali toga dana i on je ležao bled kao krpa i nepovređen, čist, bez krvi, samo mu je iz glave sa strane procvetao mozak kao kita jorgovana zadenuća u kosu. I nekoliko meseci ranije, da li je to bilo 28 aprila?, na Uskrs, kada su pale prve bombe te godine, između srušenih zgrada i polupanih prozora, raznesenih krovova i kuća kojima su oduzete fasade a sve ostalo ostalo, negde u Molerovoj među ciglama rasturenim na ulici, na asfaltu, bila je jedna otkinuta ruka, snažna muška ruka otkinuta iz ramena, gola, sa nekoliko crnih mrlja po sebi kao od mašinskog ulja. Ljudi su prolazili, niko ruku nije dirao.

DVANAEST GODINA

U jesen, na uglu ulice, ležali su Nemci kao cepanice, smrznuti i ukočeni, bez cipela i čizama, skinuli ih partizani. Na kosi se tom Nemcu koji je tako zamrznuto spavao nahvatalo inje kao prva sedina. Odneli su ih malim automobilom sa tri točka, nisu stali do kraja unutra, nego su im virile noge u čarapama, kao noge drvenih lutaka, kao daske koje vire iz kamiona i ljuljaju se na okuci.

DVANAEST GODINA

Učilo se u školi o kraljevini Jugoslaviji, gde žene nisu imale nikakva prava, što se najlepše vidi iz poeme *Oslobođenje Cvete Andrić*.¹ Voleo sam Majakovskog i Zogovića i sećao se kako sam u staroj Jugoslaviji jeo čokolade i čitao biblijske legende u stripu u listu „Mikijevo carstvo“. Trudio sam se da objasnim sebi izraz „eksproprijacija eksproprijatora“, koji je često ponavljan na sudenju kojim su radnici fabrike gde sam stanovao oduzeli ovu privatnom vlasniku, dokazavši: da je radnički višak rada koji je kapitalista prisvajao za poslednjih četrdeset godina ovome postepeno otplatio sve što je uložio u preduzeće.

TRINAEST GODINA

Primili su me u SKOJ tek iduće godine, jer tada, u jesen 1945, u dnu tamnog školskog hodnika, nisam umeo da odgovorim na čudna i tajanstvena pitanja koja mi je postavio dve godine stariji

---

¹ Desanka Maksimović, *Oslobođenje Cvete Andrić*, Narodni Front Jugoslavije, Izdanje AFŽ Jugoslavije, 1945.

drug iz razreda, iz bojažljivo otvorenog papirića na kome je pisalo: „Kako si se držao pred klasnim neprijateljem? Da li si u partizane otišao odlukom Partije ili na neki drugi način?“

PRVO SKIDANJE DOGMATIČKE KOŠULJE

NESPORAZUM SA STVARNOŠĆU ili ČOVEK POD ZVEZDAMA

1947. ČOVEK BEZ OSTATKA

Pitali po svim četama ima li neki kasapin. U jednoj javio se mesarov sin. Trebalo je zaklati tele koje su tog jutra doveli seljaci.

(Nije li to zanimljiv podatak da niko nije umeo da zakolje? Bilo nas je oko šest stotina omladinaca raspoređenih u dvanaest radnih četa: zidali smo selo kolonistima. Bilo je u četama dosta demobilisanih boraca, znači ljudi koji su prošli rat kao aktivni učesnici, pa ipak, niko se nije javio da ume da kolje tele.)

Mesarov sin uzeo je sa drvljanika sekiru i oprezno krenuo ka teletu koje je bilo vezano za pumpu. Odmah je bilo jasno da on nikad nije ubijao tele. Zamahnuo je sekirom da ušicom pogodi tele među oči, verovatno je njegov tata to radio isto tako, ali brže. Raspalio je sekirom tele po čelu, a ono počelo da se otima. Udario ga još dvaput-triput, svi gledamo, širok krug, u centru pumpa, tele se sve jače otima i ljulja pumpu, mesarov sin podražava tatu bez uspeha. Video sam dotad samo kako ubijaju ljude, to je bilo nekako svečano, a ovo je bilo smešno i jezivo.

Kad se tele otkinulo i pojurilo ulicom novoizgrađenih kuća, digosmo hajku. Zabavljali smo se vičući a izbezumljeno tele beži od smrti. Neko je iz štaba doneo šmajser kojim smo noću, stražareći pored ciglane, plašili na drumu seljake što su nosili žito na meljavu (jedan bi pregledao vreće dok drugi drži uperen šmajser, kao: da nije neka špekulacija).

Beži tele sa omčom oko vrata, beži sasvim sumanuto, zaustavio ga rafal preko stomaka. Sekirom ga dotukli, prašina je odmah popila svu krv. Morali smo da žurimo na posao.

Teletinu u kupusu više niko nije povezivao sa jutrošnjom avanturom: kolektivnim ubistvom tvrdoglavog stvorenja.

Na istoj toj akciji bila je Danka, mala šesnaestogodišnja plavuša, radnica iz nekog preduzeća. Posle su je vratili kao kurvu. Izbacili iz čete, iz Narodne omladine, samo platili kartu trećeg razreda. Iako je isti Žuća, pegavi zamenik komandanta, na moje oči trzao na jednu drugu brigadirku, Mađaricu sa Telepa, za koju sam pouzdano znao da je kurva, on je moralisao pred celim strojem i psovao malu plavu Danku. Steva brica je pričao, doduše, da je imao Danku u bunaru (kopali smo tih dana bunare, niko te ne vidi, osam sati si pod zemljom), ali smo svi zaključili po njegovoj priči da su se samo ljubili. E, pa sa tom Dankom jednog dana sam radio ja, neki poseban posao, za dvoje. Nosili smo nešto, šta li, pa je pala u nesvest i ja sam morao da je odnesem do senke. Podvukao sam joj ruke pod miške, prosto s namerom da je odvučem u senku i, nehotice, osetio pod šakom meke, prijatne, devojačke grudi. Nisam imao punih petnaest. Bio je to neuporediv doživljaj. To nije imalo nikakve veze sa literaturom.

Radili smo i po deset časova, hrana je bila loša, voleli smo da pevamo, bili smo dobri drugovi.

SOCIOLOŠKI INTERMECO

(Tek nekih deset godina docnije cela ta akcija dobila je za mene potpuno nov, sociološki smisao. U tom kraju Bačke u kome smo gradili novo selo, pre naše pojave postojala su samo velika imanja.

Na nekoliko razbacanih salaša živeli su poljoprivredni radnici, bila je koncentrisana tehnika. U ime pravde i istorijske nužnosti mi smo raspoređivali te velike posede, rušili salaše, pomagali novim vlasnicima zemlje da se što pre uobliče i formulišu u male posednike. Sećam se, godinu dana ranije, u akciji koja se zvala Obnova Srema, rušili smo divnu veliku štalu u kojoj bi bilo mesta za stoku iz tri sela. Dosta se crepa polomilo, i letava, i cigle. Ciglu smo čistili od maltera i odmah je prevozili na izgradnju malih, individualnih kuća. Veliku zgradu smo rušili sa zadovoljstvom, bila je to *nemačka* zgrada. Čitave dve godine posle oslobođenja mi smo još uvek videli u toj zgradi simbol tuđeg feudalnog gospodstva nad seoskom sirotinjom koju je činio naš živalj. Nismo uopšte primetili da rušimo *svoju*, lepu, veliku i čvrstu zgradu.

Rastojanje od jedne decenije poljuljalo je samouverenu dečaku svest o neprikosnovenoj naprednosti svakog mog tadašnjeg postupka. Mogu se znači s iskrenom, naprednom svešću raditi i privredno nazadne stvari! Stvar se komplikuje time što smo rušeći lepo uređene salaše zaista činili nešto istorijski nužno i ostvarivali pravdu za kojom su ljudi žuljevitih ruku dugo žudeli. Ako se, međutim, za kriterijum istine uzme praksa, stvarna, privredna praksa a ne ideje ljudske, ideali i ideologijom natopljeni sentiment, ostaje činjenica da smo rušili lepu veliku zgradu koja je bila naša zajednička i gradili male privatne kuće, štale i bunare.)

1947. NASTAVAK

To je bilo sve sa Dankom, mekoća pod dlanom dečakovim, uplašio se, zbunio, šta li, napravio se odmah lud, zapamtio, razmišljao. Strogo intiman doživljaj ostao je zapreten, nikome saopšten, neintegriaran. A kako sam doznao da je Mađarica sa Telepa zaista kurva?

Bila je igranka jedne subote, na kraju čitavog reda novoizgrađenih kuća. Stanovali smo na ovom kraju, na samom početku, u prvih pet-šest zgrada, zatim je dolazila kuhinja, magacin, pa čitav niz praznih kuća. Mileta je bio pekarski pomoćnik, pokazivao nam je sutradan posle te lgorske vatre jaje koje ga boli, levo mu je visilo duže, rekao je da ga boli i tvrdio da je crveno, ali to niko nije mogao da utvrdi. Kad se završio tango i opet počelo kozaračko kolo, odveo je, skriven senkama, Reziku u prvu praznu kuću i prislonio je na zid. Bila je fina ženska, rekao je Mileta dok je zabrinuto pipao to levo jaje.

Bila su predavanja o postanku života po Oparinu, ima li života na drugim planetama, o istorijskom materijalizmu po Ostrovitjanovu: prvobitna zajednica, robovlasnički sistem, feudalizam, kapitalizam, socijalizam, komunizam. Izgrađivali smo se politički i učili kako se pravi malter, kako se peče cigla, kako se kopaju bunari.

Dakle:

Stvaralaštvo: izgradnja sela, rad, učenje, kolektivni život;

Avanturizam: ubistvo teleta, noćne straže, logorske vatre;

Destrukcija: rušenje salaša, proterivanje iz brigade i ubistvo teleta.

Ono što je čudno i protiv čega se bunim jeste činjenica da nedužni dodir moga dlana i Dankinog tela, ljubljenje Dankino sa Stevom bricom, ono što se dogodilo između šesnaestogodišnje Rezike i osamnaestogodišnjeg Milete u praznoj kući, pa i docnije, trzanje Žučino na Reziku, treba da padne u rubriku *avanturizam*, pa čak i *destrukcija*, iako učenje i praksu intimnih ljudskih odnosa po svom intimnom moralu, moram da stavim u rubriku *stvaralaštvo*. Pošto ne znam da izađem iz tog ne baš začaranog kruga, pada mi na pamet da i ubistvo onog teleta svrstam u stvaralaštvo: bio je to prijatan kolektivni trenutak kada se tele pokošeno rafalom zabatrgalo u prašini, svi smo se osetili pomalo saučesnicima u toj pobedi. Na toj liniji bili smo i učesnici u Miletinoj pobedi nad svim ženama sveta koje su pokorno dizale noge pritisnute uza zid, bili smo i saučesnici kad

je Žuća, u ime šest stotina rodoljubivih asketa, oterao malu nemoralnu radnicu nazad u njenu krojačku radionicu, ako je prime.

1958.

Jedanaest godina docnije, izašao sam na terasu malog i ljupkog provincijskog hotela u kome sam boravio.

Kao da sam zakoračio u prohladnu i bistru vasionu. Iz beskonačnosti su žmirkale zvezde na mene, dvadesetšestogodišnjaka koji stojim sada i ovde... tako se dogodilo: više nisam imao svoje godine. I dalje stojim sada i ovde, ali godina više nije bilo. Pred zvezdama je stajao nekakav smrtni i misaoni organizam u kome su svitali divni, zreli upitnici. Pred tim dalekim, tamo ogromnim i jakim, za mene ovde tako malim, treperavim svetiljčicama koje su te migove žmirnule možda daleko pre mog rođenja. Ceo sistem bio je prisutan: beskonačnost prostora, svežina noći i miris bliske reke, odsustvo svih zabava i dužnosti kojima bih, po društvenom običaju i obavezi, prepunjavao svoju intimnu prazninu.

Broj 26 nije više postojao. Bio je potpuno obesmišljen. Ni sebi nisam mogao da dokažem koliko imam godina. Nisam imao legitimaciju pri sebi. Tako sam otkrio da ti fantomi koji se zovu godine starosti, školska sprema, politička pripadnost, uspomene iz prošlosti, radni staž, imate li nekog u inostranstvu, znanja važna za vojnu silu, NE UPOTREBLJAVAJ U STANICAMA konačno i br. leg. 385529-Bgd/ 54 u stvari ne postoje. Svi ti brojevi i klasifikatori, sve te klase i ti faktori, *ne postoje* kada se suočim sa zvezdama. Pod zvezdama, pred sobom u stvari, pred sobom samim u vasioni, otpada sve što je izvan najužeg, fizički i emocionalno neotuđivog ostatka mene. Kada ostane samo to, to što postoji samo danas, ostane i komunicira samo sa sobom, onda, pred zvezdama smrtnan, polažeš ispit: živim li ja dovoljno da bih mogao mirno da umrem, živim li ja aktivno sada, za svog života, da bih mogao časno da se pretvorim u minerale i postanem anonimno večit kao zvezda, a da nikog ne bude sramota, jesam li ja dovoljno čovek a ne samo struktura mesa, krvi, kostiju i dlaka, i čvor zljezda sa nekoliko nepovezanih sentimentata, nanosima straha i zakrećenim opasnim mislima? Jesam li postao dobar kristal čoveka koji živi i raspinje se svim svojim htenjima i ljubavima da bi na kraju ostavio lep i čist pepeo za sobom, da me sad ne bude sramota pred tim zvezdama? Jer nema nikakvih dvadeset šest, samo sam nekakav ja sa svojim mišićima, rskavicama, džigericom i crevima, funkcioniše li to dobro? Funkcioniše li to čestito, da li je sve to *angažovano*? Učestvujem li ja u svemu što radim svaki dan svakim komadom svojih pluća i svakom kapljicom svoje krvi? *Ceo*? Ili se delim: na onoga koji hoće i onoga koji neće ili ne može? Onoga koji živi i onoga koji sanja, onoga koji misli i onoga koji govori. Onoga koji govori i onoga koji čuti.

U pismeni zadatak sa radne akcije nisam mogao da unesem ni jedan jedini detalj u vezi sa svojim intimnim doživljajem Miletine avanture sa Rezikom. Kako sam onda to napisao da smo celi, *bez ostatka*, pripadali otadžbini? (Da li je Miletina muškost, koju je potvrdio sa Rezikom, i njena ženstvenost i podatljivost, je li to pripadalo otadžbini ili ne? Ili su to bili nekakvi tajni *ostaci*?)

UPITNIK NA ŠKOLSKI MATERIJALIZAM

Možda je vreme da se pod zreo i krupan upitnik stavi kompletno materijalističko vaspitanje koje smo primili u školama.

Dijalektički materijalizam nam je omogućio destrukciju svih „prividnih“ celina. Zvezde su nebeska tela od helijuma i gvožđa itd., duga je raspršen sunčev zrak a svaka pojedinačna boja

nije ništa drugo do treperenje određenih talasnih dužina. Nema iluzija i optičkih varki. Istorijsko kretanje je rezultanta spleta sukobljenih klasnih interesa i svojinskih odnosa, elektricitet takođe nije strašan grom i bleštava munja nego pražnjenje razlike u potencijalu i kretanje elektrona.

I čovek je konstrukcija od N_2O i $NaCl$, tu su i šećer i masti i baze i glicerini (plus hemoglobini i matavulji) i kada svi ti *ini* i *oli*, metoli i hidrohintoni zauzmu svoje mesto, čovek iščezne, nestane pre svoje smrti u sopstvenoj, akademski i socijalistički odnegovanoj svesti.

Tu su oni crteži iz *Politikinog zabavnika*: čovek nije ništa više nego toliko litara vode, toliko kilograma soli, nekoliko eksera gvožđa, nekoliko šibica fosfora, malo kreča, eto. U jeku radosnog razotkrivanja svih misterioznih pojava, u ranom pubertetu, čovek se vrlo rado bavi raskrinkavanjem svih čuda i tajni prirode i društva. Pereljanova *Zanimljiva fizika* i Kuncovi eksperimentalni časovi iz hemije bili su nam nezamenjiva duhovna hrana. Darwinizam, *divlji konj Prževaljski*, blastula i gastrula, teorija postanka sunčevog sistema i *ovce koje su pojele seljake*¹, sve su to bila sjajna objašnjenja nepoznatih pojava, svemu je otkriven unutrašnji proces, sve je dobilo svoje objašnjene i objašnjive uzroke i posledice.

Pojave su izgubile svoje granice, sve stalne vrednosti izrelativizirane su zahvaljujući zakonu o sveopštoj povezanosti, jedinstvu i uzajamnoj uslovljenosti. Tako je nekako iz svega iščezao i čovek. Kao da u svemu tome nije nužna konstanta on koji to sve saznaje, koristi i menja.

Pitao sam se: jesam li postao dobar kristal čoveka?

Naučili su me da je čovek materijal: krv, meso, kosti i živci. I organizam koji funkcioniše: diše, vari, množi se, misli. I jedinka koja pripada: klasi, profesiji, polu, naciji, rasi. Određena: društvom i klasnim odnosima, delimično kulturom, tradicijom i obrazovanjem. Naučili su me da vidim u čoveku „sadržaje“: ponašanje, znanje, osećanje, mišljenje.

Sve je to tačno, a opet, kako je to velika akademska laž!

Sve je to ono u čemu su svi ljudi slični, ili čak: isti. Varenje, uspravan hod, voženje automobila, *uloga rada pri pretvaranju majmuna u čoveka, kako je čovek postao divom*.

Čak i struktura, kada bismo je istraživali, i ona bi do izvesne mere bila ista. I sve *do te mere* čovek ne bi postojao kao posebno, osobeno biće, i sve do tog trenutka on je još uvek hemoglobin, dva-tri klina i nekoliko kila soli. Ono što je posebno, neotuđivo ljudsko, nastaje sa ove strane granice u okviru koje smo svi isti, disači, varitelji, gledači, krvavi pod kožom. Jer je i majmun krvav pod kožom i žirafa hoda i slonovi rađaju male slonove. I kod njih je, za njih, važno ono što je *posebno*: majmunsko, žirafsko, slonovsko. Ostalo spada u priču o sisarima uopšte.

Dakle, te noći, pod dalekim zvezdama, nisam mogao da dokažem koliko imam godina i, čist od svih fantoma, razmišljao sam o kristalu samog sebe. Ceo školski sistem je zaboravan. Da li je zgodno tretirati učenike tako kao da je svaki od njih, svaki posebno, svaki za sebe, neuništivo različito i originalno biće? I sistem vaspitanja je zaboravan: na dečjim lutkama uzalud ćete pokušati da identifikujete da li lutka predstavlja dečaka ili devojčicu. A po Stevanovićevoj beogradskoj reviziji Bine-Simonovih testova inteligencije, prosečno inteligentan trogodišnjak razlikuje svoj pol. Deca se igraju lutkama još dugo posle toga i vide da odrasli kriju od njih ono što ona znaju od svoje treće godine.

Tako nastaju disocirane psihičke strukture, oguljeni ljudski kristali, sa lepim izraslinama ili ružnim otvorenim ranama. Poneka rana biva zakrečena tako da sam vlasnik njen ne može ni da je sanja.

---

¹ „Ograđivanje“ („enclosure“) slobodnog i zajedničkog zemljišta i masovni uzgoj ovaca, u počecima Industrijske revolucije. Fraza o „ovcima koje proždiru ljude“, koja se kasnije često preuzimala i varirala, potiče iz Morove *Utopije* (Knjiga prva, „Beseda izvrsnog Rafaela Hitlodeja“).

Zašto ta nametljiva, kao neumesna reč: kristal. Nisam našao drugu za ono što nastaje u čežnji potencijalnog čoveka za unutrašnjom zrelošću, samostalnom aktivnošću, doslednošću samom sebi. Potrebna mi je reč koja bi označila čistotu i red ali bez uskraćenosti, *lepota celine* je ono što je zanimljivo. Kristal ima još jednu osobinu: kada ga neko spreči da se razvija, on se uobličići, raskomadani, u male parcijalne lepote. Kao da ga nešto tera da procveta u samog sebe, pa kad i ne uspe, on se naznači, nagovesti šta je mogao da postane. U sasvim nepovoljnim uslovima, mineral od koga je mogao da se desi sklad, ostane amorfan, rasejan, nelep, a u nekom ugalcetu – procveta kristalčić: kao sitan znak!

Zato sam upotrebio baš tu reč, tražeći ono što je specifično ljudsko, za razliku od žirafskog, sisarskog, biljnog.

UPITNIK NA UMETNOST

Lepim rečima gladili su ovih dana pesnika koji je u „nerešivom nesporazumu“ između sebe i stvarnosti izlučio, ili ako hoćete, izlegao, poetske bisere neopisive lepote.

Na tom primeru moj termin doživeo je opasnu probu. U slučaju nerešivog nesporazuma između čoveka i stvarnosti u kojoj se nalazi (i čiji je i on sam deo) dolazi do sukoba u kome je čovek osuđen na poraz. Pravljenje prave poezije čin je očajnika. Čoveku, kada izgubi sve ostale šanse, ostaje da svoj poraz pretvori u prividnu, imaginarnu pobedu lepotom koju može da rodi integralno i iskreno ljudsko očajanje. Tada nastanu kristali, ali izmišljeni. Činiće se nepažljivom čitaocu da sam ja zagovarao pravljenje takvih kristala.

U toj produkciji, međutim, čovek je neveran sebi. Odnosno, ostajući veran svome snu, prestaje da bude veran svome životu, svojoj javi.

Poetski biseri koji nastanu u nerešivom. sukobu čoveka sa stvarnošću u kojoj živi, predstavljaju savršenu imitaciju smrti: izdaju sebe kao ljudskog bića, prikrivenu proizvedenim svojim božanskim autoportretom.

U tom slučaju pravljenje čiste poezije moglo bi se, pored tragičnog, nazvati i sramnim činom, činom samoubilačke akcije pravdane ideologijom nenarušivog *status quo*. Nerešivi nesporazum između čoveka i stvarnosti ne može stvarno da postoji zbog toga što je čovek, svojim krvotokom i svim tim mesnato-utrobnim delom sebe, deo te stvarnosti. *Svaki sukob je, prema tome, isključivo unutrašnji sukob čovekov.* I u njegovoj je, dakle, moći da taj sukob reši životno, akcijom prema sebi, ne bekstvom.

Kada sam gore govorio pogrdno o poeziji, mislio sam, naravno, na najpoetičniju poeziju. Na onu koja je savršena i koja, prema tome, rekli smo već, predstavlja imitaciju smrti. Svi ostali oblici poetskog kazivanja čiji je cilj, pored „čisto umetničkog“ izražavanja, i komunikacija, što znači da su „uprljani“ ljudskom čežnjom za sopstvenom životnom celinom i doslednom aktivnošću, mogu se pozitivno vrednovati aršinima koji važe za svaku drugu ljudsku delatnost.²

---

² Fusnota iz verzije iz časopisa *Polja* (40, jun 1959, str. 5), koja nije uključena u ovo izdanje: Moram da ti priznam, čitaoče, da sam već u sledećem tekstu koji sam napisao posle ovoga, odstupio od ovog netrpeljivog stava prema hermetičkoj poeziji. Te sam se poezije uvek intimno gadio jer se ponaša kao da su joj nepotrebnici ljudi. Sada sam spreman da priznam da se i u njoj, ako je dobra, nalazi, obično duboko sakrivena i komplikovano šifrirana, ljudska, dakle buntovnička poruka. Ipak, svim ovim imaginarnim činovima moralno pretpostavljam akciju ma kakva ona bila, dragi Nikola Miloševiću. (Nap. Makavejev.)

OPET SOCIOLOŠKI INTERMECO

I opet se vraćamo na problem čoveka – rascepljenog pomalo ugljenisalog kristala. Ne bez razloga jedna od pesama drugog pesnika, koji je ušao u sukob i načinio poemu od čvorova upitnika, serije ružnih ogledala i maglovitih proplanaka – zove se *Poternica za sobom*.³

I politički vizionari okrenuti su u tom pravcu. Pre neki dan štampani reci zapahnuli su toplinom; azijski državnik govorio je skupu od stotine hiljada svojih sunarodnika, celom jednom narodu: da mora odbraniti svoju nezavisnost, *ostvariti svoj identitet*.

Postavljanjem ideala samouprave i nezavisnosti na opštedruštvenom planu, mora izazvati postavljanje istih ideala na svakom pojedinačnom, individualnom planu. Istinoljubivo oko nauke u stanju je da svirepo zapazi drastična neslaganja između *izmišljene slike samog sebe* koju stičemo u procesu vaspitanja i *stvarnog položaja samog sebe* s kojim nije u stanju da se suoči.

Svakako, krajnji slučaj predstavlja onaj iz Eriksonove studije *Crni identitet*: mladi crnac školovan u školama belih, sa razvijenim superegom belca, u stravičnom je ćorsokaku: na sebe gleda svešću belog čoveka, bez svoje otadžbine, svojih očeva i svojih snova, izrasla je u njemu bela svest, beli patriotizam i beli snovi, u svojoj sopstvenoj svesti on je samom sebi crn i tuđ.⁴

Ne retko i mi, naizgled normalno beli kao i naši očevi, otkrijemo da nam je svest drukčije boje od boje sopstvenog srca. Živi iz dana u dan u stvari nejasan čovek, raznobojan, razbijen. Drugom svešću ljubi ženu od one kojom daje prosjaku petodinarac. Trećom svešću miluje ženu koja nije njegova, četvrtom svešću voli slatkiše, mrzi sebe, vozi se na ringišpilu. Nultom svešću kupuje detetu svome lutku koja nije ni muško ni žensko, ni crno ni belo, ni jeste ni nije. Pa nastane nov čovek od nekoliko komada, od nekoliko odsutnosti. Pa ne zna kada je prljav a kada čist, kada je čovečan a kada infantiln, lisičji, mehaničan.

UPITNIK NA ŽIVOT

I kakve sad sve to ima veze: to nekadašnje ubijanje teleta, građenje kombinovano sa rušenjem, gledanje u noć deset godina kasnije, proizvodnja poetskih bisera kao imitacija smrti?

Otkuda ta potreba da se razlikujem od žirafe, od pesnika koji se nije realizovao kao čovek, od teleta izrešetanog rafalom?

To nije potrebno dokazivati. Potrebno je otkrivati kako to u čoveku može da utrne svaka potreba za razlikovanjem, za osobenošću. Postaneš bela vrana: crnac sa belom svešću.

Svestan sam toga da je za Miletu, pekarskog pomoćnika, podjednako važno bilo to što je postao udarnik i što je imao Reziku one večeri kada je bila logorska vatra. To ističem na transparent.

Od najranijeg detinjstva ljubav prema spoljnim vrednostima vrednuje se ozbiljnije, nagrađuje se, favorizuje. Na to hoću da pljunem.

Lažna rešenja, izolacionizam i zamenjivanje života literaturom kvalifikuju se kao visoko ljudski činovi. Te kulise treba odmaknuti ustranu. Da može da se prođe.

Konačno, škola, štampa, radio, knjige: sve što služi prenošenju znanja otvara ljudima široke vidike jednog nesigurnog, većito promenljivog sveta, taj svet je fatalistički determiniran materijalnim zakonima. Nauka nam se predaje kao velika pozitivna vrednost. Da li je ona to i onda kada apsolutizacijom materijalnog sveta likvidira čovekovo samopouzdanje?

³ Oskar Davičo, *Čovekov čovek* (Novo pokolenje, Beograd, 1953), Drugi deo, „Poternica za osobom“, Sabrana dela, 7, Prosveta – Beograd, Svjetlost – Sarajevo, 1969, str. 117–121.

⁴ Erik Erikson, *Childhood and Society*, 1950, „The Black Identity“, str. 213–218.

Umesto da svoje koordinate potraži polazeći od samog sebe, čovek, pogrešno naučen traži ih, isključivo u svetu, sada i u vasioni. Umesto da nađe čvrsto tle, ono na kome stoji još više se zaljulja.

A ako nema kompas u svojim grudima i ne ume da pronade ljubav u samom sebi, stremljenje prema planetama treba da dobije svoje pravo ime: bežanje od samog sebe.

Pogrešno tražimo, nikud ne stignemo, u međuvremenu igramo se đinđuvama, začas naiđe dobra tetka iz detinjih snova: smrt.

U tišini koja zatim nastupi čuje se testera-cirkular kako veselo ciliče: sprema susedu drva za zimu.⁵

1958.

Prvi put objavljeno u časopisu *Polja*, 40, 1959, str. 3–5 (potpisan pogrešno kao „Dušan MARKAVEJEV“).

---

⁵ Beleška iz 1964: danas bi na ovu temu napisao sasvim drugačiji tekst. Taj tekst ne bi ličio na školski zadatak mladog dogmatičara koji se trudi da misli demokratski i samokritično zato što je sada rečeno da treba tako. I dalje verujem da se prema zabludama u koje su nas uniformisali u poratnom detinjstvu i omladinstvu, i prema onima koji su to činili, hotimice ili ne, treba odnositi sa toplinom i razumevanjem. Bilo je to doba Kunove grafike i samo je jedna boja bila, mogla i smela da bude lepa: crvena. Bila je to boja *naše nedeljive istine*. Istorija nas tada nije blago munula u rebra da nam skrene pažnju na našu naivnost – bio je to udarac pesnice po zubima. Pokazalo se da je istina deljiva, i vernost. Pa smo, primoravši sebe da ostanemo uspravni, sa užasom prepoznali u sopstvenom krvotoku sivu krv, boje štampanih slova; da posle tek (pristavši na bol koji je donela) od istine idući otkrijemo za sebe i sunce kao takvo, i sebe kao ljude, van stroja, pred jednostavnim zadatkom življenja. Sa crvenom krvlju ali plavim nebom. Krijemo još svu gorčinu koju smo doživeli i sav strah. I sadašnju zbunjenost pred životom u miru. Pred ljubavlju. (Nap. Makavejev.)

BELEŠKE NA NETRANSPONOVANU TEMU

SAN-PRAKSA, AKCIJA-LJUBAV

Graditeljima Autoputa 60.

ČETIRI ČINJENICE

1.

Prilikom završetka radova na Autoputu 1959, vojnici jedne Vojne pošte pozdravili su svoje drugove sledećom porukom:

Živimo u stvarnosti inventivnijoj od snova, u životu koji ume da izmišlja zadatke mladim ljudima. Akcije su nas naučile da se ne zbunjujemo pred preprekama. Znamo da prekoračimo reku koja nam se ispreči na putu i pomerimo brdo ako smeta, pa što da ne pozovemo i samo sunce na čaj kao što je to činio Vladimir Majakovski?

2.

Drška samosvest i stvarnosna romantika ispisale su na Autoputu o kome je reč čudesnu parolu:

PREMAŠIMO OČEVE DA BISMO IM POSTALI RAVNI!

3.

„Na jednom delu barake ostao komad belog zida. Neka Mika nešto ovde naslika, povikali svi. Doneo Mika farbu. Gledamo. Nacrtao: dve velike šake, drže – sunce. Svi su bili zadovoljni. Mika je veliki maher crta ko kralj milan.“

4.

„... Nama je važno da se iživljavamo iz jednog komada. Kad odvalim komad brega, da to bude i ljubavna izjava Autoputu i devojke da vide kakav sam delija i mali inat moj, uživanje u pomeranju stvari sa njihovog mesta, (tako reći ćef, drag i koristan) i poklon jedan mome dedi koji je oduvek želeo da putuje u Grčku.“

Iz brigadirskog pisma

DIJALOG

Zrelost nema na pretek u ovom sadašnjem svetu pa i mi nismo ogrezli u viškovima. Na mnogim mestima nema je dovoljno, kao što nekad nestane cementa, ili rezervnih delova za mešalice. I ljubav, osnovna sirovina za zrelost, proizvodi se, isto kao mleko i trava, sapuni i orhideje, knjige i uspomene, mašine i slonovi – sve mora iz nečeg da nastane, iz nekog životinjskog ili ljudskog susreta. A čovek često gleda sebe iz svoje romantične, sanjarske kule: dole, u mračnom ponoru prakse, kopa on sam, šljaka, napreže se, gradi, ruši, kroji, siječe, „i pjene baca“. Posle se vine u – rajske oblake snova, muzicira, pevuši, misli fine misli, ljubi finim rečima tuđa srca, plovi izmišljenim čamcima po imaginarnom jezeru Lepog Života. Naseli se na tom jezeru i niko od njega ništa stvarno ne dobija.

– Obuci, dakle, svoje snove u brigadirsko odelo – kažem naglo sebi – i utrapi im kolica! Ako su pravi, neće sevnuti i neće dahtati, žuljevi ako im izrastu, biće to zato što stiču snagu i prerastaju u pravu pesnicu.

– Kako to, „snovi-pesnica“, kažete. Ko je video takve stvari? Nije li to mešanje kompetencija, uplitanje vulgarne prakse u čovekov intimni svet i obratno? Zamućivanje onog prašnjavo-blatnjavog, oznojeno-zabrinutog, isplanirano-neminovnog sveta, i njegovo nasilno povezivanje sa divnim igrarijama slobodnog duha?

– Što to još niko nije video, to ništa ne znači. Videće. Meni i svima nama dosta je posebnih parcijalizovanih življenja. Imali smo već jedan period u kome su krampovi pevali i u kome su stihovi pokušavali da kopaju i malterišu, kažete. Ali ti krampovi nisu imali dovoljno sluha (hteli su da pevaju po notama, a ne po inženjerskim planovima). Pesnici su izjavljivali ljubav betonu i želeli, valjda, da brane hidrocentrale zadržte od nastupa ljubavne ganutosti. Nisu znali da ljubav pripada ljudima a betonu reka i snaga, linija i prkos minerskih lica.

KAKO STOJE STVARI

Znamo da ima naroda čiji su snovi bolesni, metalni, a ima i onih finih bespomoćnih naroda, čiji su snovi nežni, čovečni u svojoj krhkosti i sumraku, bez snage. Ima i naroda sa rukama koje su se odvojile od glave i koje *snuju* protiv nje. Te snažne, samozvane ruke, vredno i bez misli rade na napretku predmetnog sveta, nesposobne da uoče (oči su im ostale u bespomoćnoj, pametnoj bezruknoj glavi) kako se on sprema da se zatrpa, suludo primoran da samog sebe, obezluđenog, sve više i sve brže proizvodi.

U tim raznim, mekim, savitljivim, krtim i masnim narodima brode žileti po dušama i režu svaku, poslovno, na dve-tri pa i više resa. Pa usta kažu šećer, ruke stvaraju so, a glava ide svojim putem. Pa svako oko ima svoju dušu, svaka misao posebnu garsonjeru.

U tim narodima svaki je čovek rasturen po ulicama i svojim džepovima, jedu ga mašine, sunce ga daruje opekotinama, zemlja ga, raskriljena, ljubavno zove na avanturu sa koje nema povratka. Uvek sa samim sobom, dvostruk, trostruk, izlomljen u ogledalima koja ne govore istinu. Metalno zvonak, sipak kao prah, gladak i čvrst kao mermer, kako kad kakav, tek nikad od sopstvenog ljudskog tkiva. A mi dosledni snu koji živi sa nama, izmislili čoveka od jednog komada, živog, koji hoda, misli, govori i oseća iz samog sebe.

Neobičan i čudan izum.

Pa traganja, pa napori, a Postojeći se ne da, hiljadama niti upleten u relaciju blato-oblaci, U večitoj vožnji tramvajem na liniji Romansa-Znoj, na liniji Ili-Ili, na liniji apri-li-li:

– Gde ste sad našli da me prepravljate!

POREKLO SNA-PRAKSE O KOME JE REČ

San naš je ozvaničen, i to je uvek pomalo opasno. Mogu da ga stave u vitrinu. U želatinu, u tovatnu mast. Mogu da ga umotaju u zavoje kao mumiju (da ga sačuvaju od nazeba).

Ali on se ne da.

Snu našem nije dovoljna šetnja zemljom, izležavanje pod hrastovima tradicije i sedenje na stepenicama Narodne Skupštine. On neće da bude lenji stipendirani mačor na jastučetu. Naš san hoda i dalje po krovovima, provejava kroz ljudske glave i ponekad mu je čak i zima. On nije uvek dobro odeven i nije uvek veseo i bezbrižan kao dečja pesmica. Jer on nije izišao iz osnovачke čitanke, on je pomalo i namršten i pomalo lud i samouveren, jer je on pravi omladinac, ne od juče, proleterski san, šareni sin snova koji su bili crveni i tamni, koji su umirali i ponovo se rađali, na koje se pucalo i koji su se davili izrešetani po gorskim klancima, a osuđeni prokletstvom svoje ljudske lepote na besmrtnost. Znali su da će, gladni, nedosanjani, preživeti, da će ih zagrliti sunce sa lepim imenom Sloboda.

A ono kad se pojavilo, došlo u kombinezonu, sa pripremljenim radnim listama, svicima projekata i mnogo novih bolova.

I krenuli smo (sa snom o čovekovoј celovitosti) na akciju. Mi smo osvajali nju i ona je osvajala nas. Sada se, posle toliko godina, iako je mirno doba, već ne raspoznaju dobro granice Privatnog i Javnog života, rad i odmor počinju da vode ljubav i imaju svoje zajedničke stvaralačke zadatke.

ONIMA OD KOJIH SMO POČELI, ONIMA TAMO NA AKCIJI

Ipak, ovi koji smo tu, ne tamo, oni smo koji su izabrali sporiji put. Logičniji na izgled, manje zamoran i više celovit (akcija je kod nas svugde, i u kućnom savetu).

Na traci Bratstva-Jedinstva, najlepši su među nama. To su oni kojima mladost dozvoljava da budu sasvim jednostrani, da se predaju jednoj jedinoj strasti. Sinovi i ćerke čovekovog nemira.

Pelcuju zemljinu kožu krampićima, čupaju korenje, miču brda i prosecaju kroz šumu i preko reke nov trag za ljudske korake.

Oni, san-praksa, sprovode jedan nov sporazum čoveka sa samim sobom, zakletvu njegovu pred svim neuslovima, zakletvu datu sa nebom u očima, sa osmehom na dlanu i sa suncem u srcu. Na ljubav.

1960.

Polja, 47, septembar 1960, str. 9.

POLJUBAC ZA DRUGARICU PAROLU

Parole četrdeset šeste i parole danas.

Asketizam se danas nikakav ne zahteva. Zato parola koja se uzvikuje nije samo izraz solidarnosti, volje, spremnosti na žrtvu, potčinjavanje jedinstvu.

Parola je i igra.

Viču: Kliknimo triput za Komandanta!

I cela brigada viče: KLIK! KLIK! KLIK!

I taman da ostanem pri zaključku da je danas izbacivanje parola više kolektivna igra i manifestacija radosti nego što je bila pre, kad mi Ljuba Stojić pomenu svoju brigadu iz devetsto pedesete. Brigada beogradskih srednjoškolaca „Dara Pavlović“. Radili su kao crnci. I brigadu su

svoju iz milošte zvali „Dara crnkinja“. Novine o tome nisu pisale, u novinama su se tada izražavala samo Pravilna osećanja i nikakvim šalama, pogotovo takve vrste, nije bilo mesta. A kada je brigada kretala kući, na vagonu je pisalo velikim slovima (istim onolikim kolikim se pisalo svi NA IZBORE) – ŽIVELA DARA CRNKINJA!

Tako me Ljuba podsetio kako je u mojoj, novosadskoj, brigadi „Mladi proleter“, četrdeset osme, kao najomiljeniji, skandiran pozdrav preuzet iz susedne, osječke brigade:

A LONČIĆI A LONČIĆI U RED U RED U RED BUM AAAAAA!

(Bio je to 64. kilometar Autoputa, kod Vognja, u doba Petog kongresa, kada je svako radio za trojicu ili petoricu, koliko ko može, i više, da se dokaže, „Tito-Staljin-Dimitrov“...)

Taj „apolitični“ apstraktan poklik nisu u štabu mnogo voleli. Nastao je, sasvim životnim povodom, kod tih Osječana kad su prvi put dobili palentu sa mlekom, u lončićima. Druge brigade su se docnije pozdravljale tim poklikom ne znajući da ono „bum, aaaa!“ predstavlja poetski opis iznenađenja đačkog i građanskog u susretu sa čudnom seljačkom hranom – ne baš ukusnom gustom kukuruznom kašom.

Maštovito je na akcijama, ne samo mlado, veselo i lepo nego i zrelije i društveno zdravlje¹ nego na drugim mestima. Kako omladinci na akciji ulepšavaju mesto gde žive „iz priručnih sredstava“! Recimo, ŽIVEO DRUG TITO napisano od upotrebljenih kutija od sardina! Reči toliko puta upotrebljene u društvenom životu, ozvaničene navikama, uškrobljene rutinskom upotrebom, sapete protokolom u hladna akademski ispisana slova na slavolucima, na radnoj akciji ponovo dobijaju boju ljudskog uzbuđenja.

Najstarije i najpoštovanije ime slušaš ovde kao da ga čuješ prvi put. Prekopaju padinu brda iznad naselja i poseju suncokret u obliku slova. Ta parola bila je nevidljiva još dugo posle odlaska brigade. Parola posejana ljudskom rukom klijala je i sporo rasla iz zemlje. Posle nekoliko meseci *izrasla su iz zemlje i procvetala pedeset metarska slova od suncokreta: TITO.*

Za tako maštovitu praksu naši gradovi su tesni i suviše malograđanski organizovani. Pogledajte šarene crteže po barakama omladinskih naselja i odmah ćete se setiti da je utopijski komunista Kampanela tako nekako opisivao svoj Grad Sunca.

Dokumentarni film o radnoj akciji nemoguće je napraviti *dokumentovano* a da u njemu ne bude parola. Rešio sam, dakle, *da ne izbegavam parole*. Da im pridem, da ih slušam, da im nađem unutrašnji smisao. To je posao koji tek treba obaviti na daleko širem planu. Slušaš i ne znaš uvek: viču li i pevaju iz oduševljenja ili karikiraju stariju generaciju. Izgovaraju li parole zato što vole grupno da kliču, iz želje da se prikažu dobrim građanima, ili, čak, iz ironije i puste dokolice? Cela ova tema ambivalentna je. Davičovska.

Otuda – obnovljeni radni zadatak: čitati druga Oskara Daviča.

Onu reportažu iz jedne stare „Politike“ o graditeljima zvorničke hidrocentrale koji na priredbi slušaju političke govornice i grickaju semenke. Tada sam prvi put shvatio: politički govor je čista apstrakcija ako se uz njega ne grickaju semenke. Semenke dodaju situaciji dimenziju stvarnosti. Posle toga poverovaćemo mladiću kad se herojski spusti u keson, u hladno blato, da je patriota i inadžija.

Verujem da su se mladići dok su prekopavali zemlju da zaseju pedesetmetarsko slovo T *radovali* svojoj igri. Ako žuljevi, ako znoj, samo da napravimo nešto čega se niko pre nas nije setio.

---

¹ Svestan svih mogućnosti asocijacija na ovakvu terminologiju, molim čitaoca da izraz „društveno zdravlje“ shvati u onom smislu u kome ga upotrebljava američki marksist Erih From u svojoj knjizi *Zdravo društvo*. (Nap. Makavejev.)

Tako socijalizam, poredak već davno misaono koncipiran, u našoj praksi dobija svoje individualizovano, *naše lice*, boju našeg osmeha, uspravnost našeg prkosa i samopouzdanja i boru naše sumnje.

Traženje tog lica, posao je dokumentariste.

Od svog kolege Branka Gapa, koji je u isto vreme snimao na Autoputu, čuo sam sledeću anegdotu. Inženjer, šef jedne deonice, imao je teškoća sa nasipom jer nije imao dovoljno „ježeva“. Dogovorio se sa komandantom obližnje tenkovske jedinice da njegovi vojnici vežbaju vožnju tenkovima na samoj trasi. Omladinci nasipaju zemlju, vojnici vežbaju a tenkovi usput nabijaju nasip. Od te dosetke podiđu te neki veseli patriotski žmarci.

Žao mi je što Gapa tu scenu nije uneo u svoj film. Obradovao me je radoznalošću za sveže, živo i čudno. A obično. U toj običnosti originalnih rešenja, u toj običnosti duhovite lične inicijative leži koren demistifikacije svih mogućih parola. Tim čudnim slikama našeg života gledalac mora da veruje, i posle susreta sa njima više će verovati i samom sebi i svetu oko sebe. Jer mu otkrivaju jedan vrlo poznat, a nesaznat, a važan, vid njegovog sopstvenog života.

Setiće se taj gledalac da lepota loše napisane parole SVI NA IZBORE, krečom koji će oprati prva kiša, nije u tome što poziva da glasaš ZA NARODNE ODBORE (ispalo bi da si ti nekakav neodređen čovek kome su potrebna uputstva šta da radiš i šta da biraš) nego u malim mršavim skojevcicima, četrnaestogodišnjacima koji su se celu noć mrznuli u kratkim pantalonama i neprospavali je samo da bi ceo grad, svaki zid i svaki ugao, govorili ono što svi hoćemo, što svi znamo, što svi mislimo. Lepota te parole je dakle: u neprospavanoj noći dečakovoj, u njegovoj želji da poraste, u tome što su dečaci glasali na taj način što *iz političkih razloga* celu noć nisu spavali.

1961.

PRAŠINA, SUNCE I LJUDI

AUTOPUT 61

Gurneš snimatelja u sam proces, samo što ga ne pojede mešalica, jauče: ulazi mi prašina u objektiv, a ti srećan jer si to i hteo: da se slika pokvari i zamuti od prašine kao što zasuzi oko. Metalno škrguću mašine, dahću i njište dok ljudi, posluga njihova, trčkaraju okolo, obigravaju, *opslužuju*.

Šta je stvarnost, dakle? Šta je ta lepa, česta, nejasna REČ: *stvarnost*?

Da li je to onaj šljunak koji je upao u čizmu studenta medicine iz Rijeke koji radi kod tabanovackog mosta?

Da li je ta stvarnost u zrnima cementa koja škripuću pod zubima cementaša što uzinaju, onako prljavi, hleb sa paštetom?

Ili je ta stvarnost u licu onog crnog umazanog radnika iz asfaltne baze u Bukarevcu koji mi u jari plehane sojenice, na kojoj se u mlazevima plamena topi smola iz buradi, pokazuje crne izgorele šake pune plikova i viče: snimaj, drugar, kako radim za 48 dinara na sat!

Na jednoj baraci u omladinskom naselju („Nemoj, druže, da govoriš, logor, nije logor, nego omladinsko naselje!“) omladinci nacrtali lepo, metar i po veliko, slovo *a*.

Zašto to veliko malo *a*?

Sezame, otvori se na kantini razumeo sam, i *Trg gladnih udarnika*, pred trpezarijom, a to a nisam.

A veliko više od metar i po.

Nada iz Novosadske brigade (ova priča ispričana mi je u strogom poverenju) otišla jedno veče sa četiri radnika iz „Partizanskog puta“ u jednu baraku. Svetlo se četiri puta palilo i gasilo. Ostala priča o Nadi šapatom.

Avantura? Indiferentnost? Zna se da primoravanja nije bilo. Sigurno ni čokolade.

Spuštanje zastave. Ne pevaju sve brigade himnu. Beograđani iz Starog grada izabrali Internacionalu. Koperci – pesmu: Lepo je u našoj domovini biti mlad.

Takmičenje za traku Revolucije. Sto trideset posto na mostu, dvesta sedam na istovaru, samo da ne saznaju za Nadu Novosađanku. Barake oribane i uređene za desetku.

Uveče: peku se žrompiri na logorskoj vatri u čast Dvadesetogodišnjice i recituje Matić.

Kozara.

*Svako jutro, svako veče
Srbijanska brda ječe.
Ječe brda i doline
Od Titove omladine...*

Pesma, kao u ratu, grlata, omladinska, nabrekle vene na vratu. Pevaju studenti i srednjoškolci pesmu bosansku, seljačku.

*U Zagrebu podigla se buna,
Pavelićka rodila majmuna.
Hitler šalje pet kila sapuna
Da opere svojega majmuna...*

Vatra se razgoreva. Bacaju na nju gajbice od voća koje je tog dana stiglo za ručak.

Nekoliko ljubavnih parova sede na nejednako odrezanim panjevima, ližu po njima senke razigrane vatre. Okolo se neumorno vije pletenica kola kozaračkog.

*Procvetala ljubičica bela
Na jastuku Edvapda Kardelja
Pa miriše kako Kardelj diše...
Vozila se Greta Garbo
U karuce cepdap Jole,
Govori joj cepdap Jole
Joj, curo Greta Garbo,
Ti si Garbo cura fina,
Okani se toga filma,
Ostavi se Holivuda
Te ti dođi u Pipere
Pa da ljuštiš krompijere...*

Pitaš se: poezija ili idolatrija, zatim: odakle ovi anahronizmi. Nema novih tekstova ili se zabavljaju naivnošću tradicionalnih?

*Na vrh gope Romanije
Četnička se koža vije,
Pa neka je, nek se vije,
Pravićemo fišeklije.*

Od „tehničkog“ naselja uzeli su kantu nafte i prosipaju je na vatru. Vatra se propinje i raspljuje, kolo se zatalasa, delimično razbeži i odmah veselo ponovo vrati u lanac solidarne pesme i igre.

*Pravićemo i opanke
Da ih nose partizanke...*

Igraju i pevaju mladići i devojke rođeni 1947. godine. Dve godine posle pobede rođeni, prvi zubići u doba rezolucije IB. Oni ne pamte film „Hoja, Lero“, čak ni Čapove filmove. Samoupravljanje je najprirodnija stvar na svetu, jedino što je normalno.

Šta, šta, šta sa ovakvim upoređenjima i vremenskim obeležavanjem? Zar nije ove, šezdeset prve, neki mladi birokratski monstruum iz štaba Skopske brigade mlatarao revolverom na brigadiste koji nisu hteli da ga slušaju? Da, ali je komandant Glavnog štaba lično rekao na konferenciji brigade, kojom je rukovalo radno predsedništvo brigade: Ako vi ovoga ne pošaljete kući, ja ću morati da odem sa Autoputa. Brigada je ovlašćena da odlučuje sama: štabovi i saveti nemaju vlast, oni su izvršni organi. I ponavlja se „odozgo“: Čuvajte, drugovi, svoja predstavnička tela od izrođavanja, kako ćete živeti zavisi od vas samih, imate rukovodioce kakve zaslužujete, sami ste ih izabrali.

Sreli smo zamenika komandanta brigade, sveg belog od filera, smeja se belim ispucalim usnama dok nam je pokazivao znak koji je sklonio u džep, kao da se stidi, nije to ovde važno, važno je da su nam ljudi shvatili da sve zavisi od njih samih...

*Druže Tito, samo piši,
Radićemo i po kiši.*

Ne znaju tačno zašto su došli, pa... zbog drugarstva.

Ako piše i Jovanka...

Dolaze seljaci zbog zaposlenja, uče zanat, neće da se vrate na selo.

Radićemo bez prestanka...

Ima zadovoljnih i nezadovoljnih brigada. Ove druge rade trajavo, bez volje, nesložne, nejasne samima sebi. Pitaju: „Šta se od nas traži?“, „Šta nam daju?“ Njihove koordinate negde su izvan, stalno čekaju nešto odozgo i spolja, pa se, ako ne prsne nešto, i razidu tako smušene, nezadovoljne jer su im „ukidali na procentima“, „potcenjivali ih“, „dali im loš štab“. Škola demokratije. Na ispitu se ponekad i pada.

I sve nove i nove kontrolne situacije rađa taj život bez odraslih, bez roditelja, škole, milicije i poslovođe. Kada se pre dve godine izlila Morava preko nasipa, stigla u olujnoj noći intervencija u naselju: komunisti na nasip, Morava odnosi Autoput. Trka po mraku, i uvređen glas u baraci: Zašto komunisti? Svi su grudima branili, celu noć, nasip od nabujale Morave. Ujutru je stajala pred savetom naselja kaljava delegacija nečlanova Saveza: hoćemo u Glavni štab, da se žalimo: zašto su noćas samo komunisti pozvani na nasip? Je li ovo njihovo, privatno, da se samo oni brinu? Ako smo svi jednaki, onda smo jednaki i u dužnostima. Češkali se u Komitetu po glavi, priznavali grešku, radovali se: da nam je više ovakvih problema!

Nemojte nas potcenjivati.

Branim
Ovo nebo u očima
Branim
Ovo zemlje na dlanu²

Peče se krompir u vrelom pepelu logorske vatre.

U čast dvadeset godina ove naše Revolucije. Jesu li tako partizani pekli krompire? Oni koji su ginuli u ofanzivama. Sedam ofanziva. Nikoletina Bursać, Pavle, Uča, Gvozden i skojevac Vuk, kuriri, bombaši, heroj Pinki, ranjenici, tifusari i Neretva...

Odakle osmeh moj
Na licu tvome
Anđele brate?³

Partizanska dobrovoljnost. Brigada zagrebačkih izviđača u šljiviku prepunom zrelih plodova. Otežale grane padaju na šatore. Niko ne dira šljive seljaku, čije su vlasništvo. Brigada podupire grane otežale od šljiva. Između voćaka diže se zastava, radi gimnastika, šljive niko ne dira, bez naređenja. Sami se dogovorili. Shvatili da takvi treba da budu. U isto to vreme pravnici iz brigade „Mahmut Bušatlija“ ukradene kukuruze kuvaju na radilištu u hladnjaku drobilice.

I ne znaš šta je slađe, šljiva koje si se odrekao ili ilegalno skuvan kukuruz. Sutra treba poneti soli.

Krvavi žuljevi. Nisi smeo tako da radiš.

Uveče zvezde na nebu.

Na baraci brigadirki parola DOĐITE, BIRAJTE OVDE LEPOTICU 1961.

I parovi koje nazivaju „partizanima“. Jer se gube u mraku. Kriju se po šumarcima i kukuruzi-

ma.

Pozdrav za naše žene:

Plavi radion!
PERE SAM!
Plavi radion!
PERE SAM!
Plavi radion!
PERE SAM! BIS! BIS! BIS!
Ĵedan, dva, tri:
NAKU BIKE NAGA RI!
Ĵetir, pet:
VAGO NET!
Šest, sedam:
JOŠ JEDAN!

---

² Vasko Popa, „Branim“, 1950.

³ Vasko Popa, „(manastir) Kalenić“, iz ciklusa *Hodočašća* (1950), iz zbirke *Uspravna zemlja* (1950–1971), 1972: „Otkuda moje oči/ Na licu tvome/ Anđele brate..“

Devet, deset:

STO PEDESET!

Sto pedeset:

DVESTA DESET!

Dvesta deset:

TRISTA ŠESET!

Koto radi?

BRIGADIRI!

Koih vodi?

KOMANDIRI!

Za koga?

ZA TITA!

Za koga?

ZA NAROD!

Za koga?

ZA PARTIJU! SVE! SVE! SVE!

Jesu li to klicanja ostala iz „naših vremena“? Već je dvanaest godina od onog 228. kilometra kod Kapele Batrine, 1949, kada smo, radnici i đaci, sa zadovoljstvom imitirali mlade seljake iz Bijeljinske brigade:

Koto ide?

PRVA ČETA!

Kosu oni?

MLADI MOMCI!

Druga Tita?

DOBRO VOLJCI!

Koto puca?

TITOV TOP!

Kako puca?

BUM BUM BUM!

Hiljadu devetsto šezdeset prva je godina, idu na rad mladi Beograđani, mašinci, tekstilci, kelnari, buduće daktilografkinje, i pevaju:

DA NAM ŽIVI, ŽIVI, RAD,

ČA, ČA, ČA, HU!

Idu na rad: *crni umetnik* koji je nacrtao sebi na leđima slona sa krampom u surli i *Rule repetaš, divlji lav...*

Bez stroja, bez koraka, idu i pevaju, zastava je negde u sredini. (Zašto se to onda zove brigada? Zbog tradicije, kažu.) U brigadi koja ide na posao ima još nekoliko *crnih umetnika*. Objašnjenje: svi smo iz iste škole, grafičari.

U naselju Samoljica: moderna skulptura: dva lepa panja povezana klamfama. U naselju „Lola Ribar“ izložba skulpture u otvorenom prostoru. Dve grane spojene pri vrhu: *ljubav*. Jedan duguljast, malo iskrivljen koren, sam: *melanholik*. Raščerupana, divlja panjčina sa korenjem koje strši na sve strane, postavljena na glavu, zaista vrlo fantastičan i estetičan komad prirode: idiot. Vadili smo ga pet sati, mamu mu njegovu, a norma je sat. Bio je žilav, osvetili mu se ovim potpisom.

Modne revije, smešni sajmovi, foto-karikature, takmičenje u žderanju i TITO – LAZO od metalnih zatvarača za skopsko pivo...

Na barakama: ULICA SNOVA, ULICA 1000 GREHOVA, strelica: sto ZA LJUBAV. PISMA, i još jedna, prema klupi u senci: KLUPA UZDISAJA. Sedite i uzdižite. Možete se držati za ruke, uostalom to je vaša stvar.

Ispod lepe velike slike Lole Ribara devojka pegla brigadirsku bluzu.

1961.

KOMUNISTI, NAPRED!

1.

Brigada nam je, u leto 1949, radila na temeljima Predsedništva vlade na Novom Beogradu.

Prvi put krenula je na akciju skoro cela gimnazija. Od sto pedeset brigadira – samo sedam „starih akcijaša“. U jeku napornih takmičenja, svaki čas popusti disciplina. Ranije su brigade bile mešane: radnici, seljaci i – školci, i to svesniji, probrani. Sad odjednom – brigada puna maminih sinova kojima se ne radi previše. Osetljivi dlanovi, svilene konstitucije a mangupi hoće, uostalom, i da zabušavaju.

Dovedosmo, zabrinuto rukovodstvo brigade sa sobom, kao pojačanje, jednog druga radnika iz stolarskog preduzeća, Piljagića, višestrukog udarnika, starog akcijaša. „Piljaga“ je bio stariji od nas godinu-dve, imao je osamnaest ili devetnaest godina.

Dobije Piljaga četvu. Muči se Piljaga s njima, rade ga frajeri što ne zna da se izražava, a on uporno priča svoje, zamuckuje, pokriva ih noću da ne nazebu, ujutru im zavrće palčeve, budi ih na svoj način, trudi se da bude „masovik“.

Jednog dana Piljagina četa samoinicijativno produži pauzu. Užinali, ali se ne dižu. 'Ajdemo, drugovi, zove zgrbljeni, nasmejani Piljaga. Četa sedi. Evo, evo, sad ćemo. Ne shvata on još. Pričeka malo pa ih opet zove na posao. Evo, odmah, odgovaraju, da se malo odmorimo. I sede na pesku, na lopatama, na prevrnutim kolicima. Vidi on da ga sabotiraju, ništa im ne može. Odjednom (o tome se posle dugo pričalo) iskolači Piljaga oči i urlikne: KOMUNISTI, NAPRED!

I potrči prema kolicima. Bio je jedini komunista u četi. Utovari kolica, trčeći ih odveze i istovari, i trčeći se vrati. Opet: KOMUNISTI NAPRED! – sav lud, izbezumljen od uvrede, zadahtao. I opet: kolica, lopata, tovari, trči, triput brže no što je iko ikada tovario i gurao kolica. Četa još ne shvata. Šta mu je, da nije komandir poludeo? U stvari, shvataju, ali polako. Sedi na radilištu četrdeset mladih ljudi a pored njih radi, trči, lopata i urliče, komanduje sebi čovek mlad kao i oni, ali drukčiji. Sa nekom užarenom, uzvišenom svešću. I više ne muče oni njega, nego on njih. Brinu

se da ne padne mrtav od kapi. KOMUNISTIIII! NAPREEEED! više, juri vilovito sa kolicima i peva Piljaga, promukao, sav crven od napora i uzbuđenja, sam na svetu, jači od svega, lud, spreman da se satire. I dižu se njegovi momci, zabrinuto, i jedan po jedan počinju da rade. Kao da se ona komanda odnosi na njih.

Krije se u ovoj anegdoti i tolikim drugim, još neobjašnjena priča o moralnim naporima koje je tražila izgradnja, naporima s onu stranu teme odраниh dlanova i znoja na „visoko uzdignutom“ čelu.

Napregnuta svest rađala je energiju kojom se oblikovala istorija. Kako izgovoriti njene tajne?

2.

Bili su to dani koji su imali jasnu vertikalu.

Od najviše do najniže svesti razmak je bio samo u nivou, bez raskoraka i razlike u osećanjima. Jedinstvo istorijskog trenutka rađalo je neočekivane efekte.

Vodili, iste te 1949, Kasua (Jean Cassou), jednog od tada retkih prijatelja, po gradilištu Novog Beograda, možda baš pored istog tog Predsedništva vlade, današnjeg SIV-a, na čijim je, tek niklim, temeljima Dragan Ivošević, „Maršal“, ispisao trometarskim slovima, nek' čitaju iz aviona, ISTINA MORA POBEDITI. Poplašio ih susret sa jednom primitivnom brigadom iz nekog zaostalog kraja. Jure momci sa džakovima cementa i viču strašnim promuklim glasovima, gost bi da ih vidi, da čuje šta to viču, a vodiči ga odvlače, pravdaju se stidljivo: imamo, znate, i brigade sa puno nepismenih iz pustih krajeva bez škola i industrije, a gost zaintačio da mu se prevede šta viču zahuktali mladići. Ispostavilo se docnije da je brigada iz zaostalog kraja uzbudila gosta više od drugih stvari. Ti momci koji su na uzviknuto pitanje: ZA KOGA odgovarali: ZA TITA, i na pitanje: ZA ŠTA odgovarali: ZA SOCIJALIZAM! – bili su PRAKTIČAN ODGOVOR NAŠEG ŽIVOTA na dva pitanja bitna za našeg gosta, koji je pamtio zbunjenu Torezovu Partiju (Maurice Thorez, Komunistička Partija Francuske) kako na ulazak fašista u Francusku izbacuje iste reči, ali bez odgovora, kao defetističku parolu: POUR QUI? POUR QUOI? Jer nisu znali, zbunjeni sopstvenim oportunizmom, ZA KOGA i ZA ŠTA da se bore.

I to je radovalo gosta: možda ti momci ne znaju još da čitaju i pišu, ali znaju odgovor na osnovna pitanja. Naučili ste ih najvažnijem.

1961.

STVARNOST

MALO LJUDOŽDER, MALO GRAĐANIN

Kada krenete od zagrebačkog kolodvora prema centru, primetićete odmah tu, na Zrinjevcu, u jednom izlogu, nacrtanog čoveka koji umesto glave ima sijalicu. Tu je električarska zadruga „Svijetlost“.

Podsećam da, zatim, na onog čoveka, čovečuljka sa ogromnom šakom, koji u robnoj kući „Crvena zvezda“ u Beogradu poziva publiku da kupuje SAMO PARAĆINSKE ŠTOFOVE.

Podsećam vas i na tigra načinjenog od zavrtača, šrafčigera i turpija izloženog u izlogu u zgradi Srpske akademije nauka.

Pažljiva šetnja kroz svakodnevnu stvarnost otkriva u njoj sveže, spontane tokove dadaističkog stvaralaštva, male monstruoze crteže i montaže koji nisu bez svojih „nakaznih draži“.

Jedan od spontanih da-da-ista je i onaj glavati crnac sa cvikerima koji po ceo dan potvrdno klima glavom u izlogu svoga gazde, terazijskog optičara.

Predmet koji me je izuzetno opčinio bio je izložen na glavnom trgu naše prestonice, pre dve godine, u okviru opštejugoslovenske Nedelje borbe protiv tuberkuloze. U prljavoj pneumatskoj kadi plivalo je u špiritusu jedno polusagnjilo ljudsko pluće. Čitavog dana odlazili smo i vraćali se tom tkivu koje se obraća građanima, Raša Popov i ja, kao hipnotisani. Šta hoće da nam kaže taj truli komad ljudskog mesa, taj odvratni javni kupač, kakvu mračnu poruku nosi onih koji su ga stavili u izlog?

Pre petnaest godina gledao je veliki naš pisac u izlozima poslastičarnica beogradskih napredne ambleme od marmelade. Mnogim ljudima to nije bilo pravo. Hteli su da pojedju pisca, umesto da požderu marmeladu. Dakle, u pitanju je kanibalizam. Još jedan dokaz: heroji prvog srpskog ustanka od marcipana, izrađeni na stopedesetogodišnjicu, u privatnoj poslastičarnici u Nušićevoj ulici. Još jedan dokaz: Njegoševo poprseje, u natprirodnoj veličini, od čokolade. Itd.

Eto zašto neukus nije ujedno i nečovečnost, a i jeste. Neukus je ispovest protivrečnog modernog čoveka koji se još nije opredelio. Slikama, tortama i šlagerima on izjavljuje svoju jeftinu ljubav i ženu smatra princezom, zlatom, boginjom, rajskom vilom: ne sme da je pogleda onakvu kakva jeste. On jauče, plače i stalno, stalno, stalno govori o svojoj usamljenosti i napuštenosti.

Karolina, gaj.

Mi bi se (tako lepo voleli) kad bi samo malo ljubavi meni dala ti. On se te svoje žene, u stvari, pribojava, zatim podriguje i stavlja na svoju policu balerinicu od porcelana. To je njegov život: premazivanje samog sebe zlatnom, srebrnom ili ružičastom bojom, bojom mesa mladih balerina. Mrzi i želi. Boji se i sanjari. Strah ga je od života, a nipošto ne želi da umre. Ostaje na pola puta sa malom figurom od gipsa u rukama. Pozlaćena palma njegov je signal, šifrirana poruka: da je mrtav a živ. Živ klan nedoklan, živ pečen nedopečen.

Kada mu se omakne pa se, nehotice, umetnički izrazi (spontana dada), uvek je to tužna priča o gospodarenju predmeta nad ljudima, o strahu, o smrti.

To je moderni gradski folklor.

Polja, 45, april 1960, str. 5.

Deo kojim se završava verzija teksta iz *Polja*, izbačen iz ovog izdanja (posle rečenice „To je moderni gradski folklor“):

A možda bi ponekad tog malograđanina trebalo bičevati. Njemu bi to svakako godilo.

Ponekad je senzibilni Jozef K. koji ne zna šta se sa njim događa ali ga boli život, plaši, iskreno zbunjuje. Ponekad je žučljivi gad, perverzni ljubitelj ćilima, stolova, stolica, ormana, slave.

Prerušen je u običnog čoveka. Ne uvek. Ponekad se odene kao zelena baštenska žaba (onaj merač na Kališu sa zelenim odelom, šeširom, cipelama). Nema hrabrosti da se odene u fino debelo odelo od zemlje.

Šta da radimo sa sobom?

NEKOLIKO VESTI O LJUDSKOM SRCU

Da li ste ikada slušali u mraku kako kuca sat? Kako može da zagrlji usamljenog čoveka taj zvuk, kako može tišinu da mu ublaži, ili objasni, da mu je tiho polegne na srce. Jer srcu stvari padaju teško zato što skoče na njega, ugrizu ga nepravdom svojom, zariju se u njega svojom nečovečnošću.

NOŽEM U SRCE ZBOG ZAKAŠNJENJA. Ispred doma kulture u Ritopeku Živadinka Jovanović nožem je teško povredila Miodraga Đurića zemljoradnika iz Ritopeka. Đurić je bio zakasnio na predstavu koja se održavala u Domu kulture, pa je lupao na vrata da mu otvore...

Nešto kasnije vrata su se otvorila, izašla je vratarka i nožem udarila Đurića! Povrede su opasne po život. (*Večernje novosti*)

ČUDESNE LJUDSKE RUKE. Nijedan drugi deo tela nije tako blisko povezan sa ljudskim delanjem. Ruka je jedan od najsloženijih delova tela, komplikovan mehanizam sastavljen od mišića, masnoće, tetiva, kostiju i vrlo osetljivih nervnih vlakana. Ona su sposobna da izvrše hiljade preciznih radnji. Da bismo uzeli kašiku supe, mora se staviti u pokret 30 zglobova i pedeset mišića. Šaka je puna kostiju: 8 u članku, 5 u dlanu i 14 u prstima jedne ruke, međusobno su čvrsto povezane pantljikama od veoma jakog tkiva... Ljudski prsti mogu se izvežbati do podviga koji zadivljuju. Sa dva prsta, vrlo sposoban hirurg, može da uveže u čvrst čvor niti unutar srca... (*Ekonomska politika* br. 543)

Ponovo smo došli do tog ljudskog srca! Sposoban hirurg sa dva prsta vezuje čvrst čvor *unutar srca!* Ali kako su stigli ti vešti prsti tamo? Zašto je vratarka Doma kulture u Ritopeku zarila sečivo u gledaoca koji je zakasnio?

Dopisnik „Politike“ sa suđenja u Malom Idošu uzroke zločina nalazi u tome što je dvostruki ubica imao „neobičnu i ružnu naviku da sobom nosi revolver“. I posle tri pažljiva čitanja nisam shvatio zašto su ČUDESNE LJUDSKE RUKE nasilno otvarale tuđa srca. Sudeći po svemu, radilo se o ljudima koji se međusobno nisu poznavali. Nisu li tu umešani prljavi prsti literature? Naravno: zapadne. Možda su te delikventne osobe, pre svojih bezrazložnih činova, intenzivno čitale Žida?

Ali Lepasava se nije šalila. Zadesila se nedavno sama kod kuće. Stomak ju je zboleo. Uzela je običan kuhinjski nož i jednim potezom prosekla mišiće i trbušnu opnu. Najpre je zasekla crevo na jednom mestu, a zatim nastavila da secka komad po komad i baca oko sebe. Verovatno da

bi Leposava nastavila kasapljenje sopstvenih creva sve dok ne izgubi svest da slučajno u kuću nije ušla jedna njena rođaka. Ona se zaprepastila videvši kako Leposava hladnokrvno „štricka“ i razbacuje creva, otela joj je nož i pozvala pomoć. (*Večernje novosti*)

Leposava je sad kao neki fenomen jer, umesto sa šest i po, živi samo sa dva metra creva.

Šta su za to vreme radili vojnici? Napisali su pismo javnosti, Aca Živić i Hasan Šišić. Beograd VP 9234-22. U pitanju su dve mačkice koje treba da budu zbrinute – jer to zaslužuju. Mi smo ih čuvali otkako su ugledale svet... otkako ih je majka ostavila tek rođene u jednom uglu dvorišta naše kasarne. Uskoro odlazimo kući. Odslužili smo vojni rok. Šta će biti s mačićima? Ne možemo da ih ostavimo na ulici. Navikle su da ih hranimo, milujemo i da se igramo sa njima. Možda će neko od vaših čitalaca hteti da ih uzme... Jedno mače je šareno a drugo belo. Zainteresovani mogu da se jave vojnicima Aci ili Hasanu na kapiji broj 5, za posete... (*Sport i svet*)

Treće mače se zove Jugoslav i nije uopšte životinja nego mali čovek star svega 27 dana. Nezainteresovani roditelji ostavili su ga na stolu Voje Živkovića, sudije Okružnog suda u Tetovu. To se desilo pre neki dan. Sudija je odložio sledeće suđenje i poslao kurira po mleko i flašicu sa cuclom. Trebalo je čitavih mesec dana dok organi nisu pronašli roditelje. Sada će Jugoslav tri meseca da raste uz majku u zatvoru.

PROGNOZA VREMENA ZA BEOGRAD I OKOLINU ZA 28 AVGUST.

Lepo i toplo.

Dok tiho u mraku kuca sat, uglovima sobe nečujno promiču nevidljive buba-švabe. Neka slutnja lebdi u sobi bez plafona. Šta nam sluti sledeći dan? Javili su: lepo i toplo. Možda će opet dva nova Rusa, br. 5 i br. 6, jesti na nebu sladoled? Radovaće se Čuvaši i svi ljudi koji imaju radio-aparate. Mačkice Šara i Belka rašće nežno voljene od sivomaslinastih ljudi. Jugoslav će u zatvoru sisati ravnodušno mleko svoje nejasne majke. U Ritopeku će se prikazivati Antonionijev film „Noć“. Zakasneli posetilac kućace učtivo na vrata...

1962.

RAZGLEDNICE

ČUDNE STVARNOSTI

Dva zavađena stanara kad idu u klozet nose svaki svoju klozetsku šolju, koju posle demontiraju i čuvaju u svojoj sobi. Plašljivi profesor latinskog – čudak i psihopata – već godinama ulazi u svoj stan kroz prozor da se ne bi u prolaznoj sobi sreo sa goropadnom oficirkom-sustanarkom koje se plaši. A žena koja nije htela da plaća svetlo koliko i ona koja ima rešo i peglu otišla u Centralu pa otkazala u svoje ime svetlo u zajedničkom stanu. Sutradan je, kao u nekom smešnom ekspresionističkom filmu, pet sustanara uvodilo pet posebnih strujomera.

NESPORAZUM SELO – GRAD

Divna svađa u prodavnici cipela. Prodavac, kome su iskočile vratne žile, sav crven od besa i očajanja, dere se na dobroćudnog seljaka:

Barabo, ti misliš da ja ovde prodajem jaja!

Prodavac nije imao cipele za nožurdu seljakovu, ovaj je tražio jednu određenu vrstu, pa kad mu je prodavac rekao da ima samo broj 37, ovaj je mirno, seljački nepoverljiv u gradske standarde i krojeve, rekao: Da ja to probam.

BIOSKOP POD VEDRIM NEBOM

Jeste li posmatrali nekad lov na male prodavce kikirikija i semenki? Ta hvatanja koja se sprovode povremeno u interesu higijene i reda strašnija su od scena kada šinteri love pse. Jednog dečka koji se otima vuku dva odrasla u balon-mantilima, dok za njima ostaje dug trag prosutih semenki. Zeleni zatvoreni džip nečujno klizi pored ivice trotoara: kada se otvore vrata na zadnjem delu, dečake ubacuju tako da dete – špekulant namirnicama – udari glavom o lim kojim su iznutra postavljena kola. Vrata se zatvaraju i zeleni džip dalje nečujno klizi; dečaci, koji od višegodišnjeg truda treba sebi da kupe ženu što je često skuplja od krave, kriju se iza prodavnice novina i u podrumima zgrada. Zeleni džip klizi. Dugi tragovi prosutih semenki.

SLOBODNO VREME RADNIH LJUDI

U Topčideru gostuje na svojoj velikoj turneji po Jugoslaviji cirkuz „Vitez“, koji vodi Čika Ljuba sa Uba. Pored smeha „dva sata prođe kao dva minuta“ možete videti najmlađu srpsku fiksulturnicu Milku Gajić, kojoj na pupku razbijaju kamenje, zatim dresirane kerove i jedno malo Hipnotisano Dete.

Zadovoljna i poštovana, publika kupuje za večitu uspomenu na ovo gostovanje u našem gradu razglednice sa slikom kučića koji se ljube.

MEDITACIJA

Puno malih Didija i Likija žive i rade kao što su navikli da žive u doba nadničarskog ropstva, naviknuti na užu oko vrata. Levi i Desni sused nosiće dugo svoje klozetske šolje sa sobom kao dokaze i simbole nenarušivog privatnog poseda.

1952.

PRILOG DISKUSIJI O NACIONALNOM MITU

TVRDO KUHANA SRCA

LIBRETO ZA BEZBOŽNI BALET SA PANTOMIMOM I MILJEM PO MOTIVIMA PESME „SMRT MAJKE JUGOVIĆA“

UVODNI DEO

Na jednostavnoj sceni koju publika sme da zamisli kao neki proplanak, avliju pred dvorima starog Jug-Bogdana ili prosto kao pozornicu, deset žena u crnini.

Jedna je crnja od ostalih, kao da na sebi ima više crnina koje predstavljaju patnju, žaljenje za nekim i rešenost da se ode pod zemlju zajedno sa svojim milim. Međutim, iako joj je poginulo već nekoliko braće, ona još živi, jedina žena Jug-Bogdanova, devetostruka majka i svekrva. Snahe nose crninu kao narodnu nošnju: sa ponekim elementima belog i sivog i bojenim pantljičicama kojima bi se razlikovale jedna od druge, recimo, neka im crne haljine dopiru do listova na nogama a na bosim nogama da imaju grčke sandale koje samo taban štiti a oko članka do pola lista su traka koja don drži, a traka ta da bude raznobojna, kod svake snahe druga: narandžasta, plava, crvena kao krv, zelena, svetlomrka, ljubičasta, jarko žuta, sve da budu upadljive a neće ih biti na igračicama mnogo jer su samo oko nogu.

Deset žena na sceni.

Kratka muzička uvertira: vertikalna naša herojska muzika, strma i teška kao krševite naše planine. Strašni kameni patriotizam naš. Kamen i lobanja kao vrednosti jače su od čoveka i hleba.

1. deo. HVALA RATU

Prvo igraju sporo, dvojaku igru, JADIKOVKU I HVALU RATU.

Kršeruke i ponose se. Ova protivrečna stanja mogu se igrati tako da dok neke jadikuju (možda će im muž i otac poginuti), kršeruke i zabrinuto se ljuljaju, druge zamišljaju bojno polje na kome im pobeđuju muž i otac, deverovi i šuraci, i same su borbene, žive i temperamentne, staju u položaje na patriotskim kipovima (kao ona Francuska razgoljenih sisa koja vodi buduće buržuje u Revoluciju, samo su ove bez razgoljenih sisa), eventualno sa razgolićavanjem, povremenim, po jedne noge (to će biti nagrada pobediocu: slavlje na ženskoj puti koja ga rado čeka).

Jadikovka i hvala ratu smenjuju se u talasima kroz kružne redove ovih žena.

2. deo. ŽUDNJA ZA STRAŠNOM VEŠĆU

Ubrzo, ova dva raspoloženja smenjuju STREPANJE I IŠČEKIVANJE.

I ova se raspoloženja prepliću a nije im ni teško jer nisu protivrečna: pretapaju se jedno u drugo čak. Strepnja može da bude izražena naglim okamenjavanjem igračice ili nelagodnim treperenjem celog tela. Doživljavanje izvesnih nelagodnih vizija i nastojanja svake pojedine igračice da ne gleda u njih, polako ovladava grupom žena: tek poneka istrči ka ivici proplanka, avlije ili scene i šakom stavljenom nad obrve pokazuje da gleda put bojnog polja sa koga se čuje daleka

lomljava i bitka. (Ovo je posao muzike, koja rat ne sme da shvati herojski. Uputstvo muzici: rat ima izvesne dekorativne, herojske elemente, ali ni njih nema onoliko koliko se priča.)

Iščekivanje je sve intenzivnije (sve češće, po jedna ili dve mlade žene istrče i gledaju) i *strepnja* postepeno preplavljuje igračice, tako da one skoro sve drhte u jednom treptaju, vrlo upadljivo i nelagodno, ali tu igru kvare jedna ili dve snahe koje igraju nešto drugo: igraju ratobornost ili se prosto zaborave ogledajući se u vodi jezerca i rasplićući kosu, ili jureći za leptirom, ili jedući sendviče.

3. deo. POJAVA GAVRANA

Strašna je. Treba da je nagoveste pre no što ga ugledamo na sceni, avliji ili proplanku, neka svih deset zadržte kao jedna trepetljika (jedino majka sme u tom drhtaju da na manje-više skriven način uživa, neka publika već nasluti da ona u taj drhtaj unosi puno seksa, neka ponekad stravično uživa u drhtaju svoga tela, naravno pod maskom zabrinutosti; ostale, zaista, samo strepe i brinu se; kod njih je to još odvojeno jer su mlade i još nisu postale majke i zapostavljene žene).

U potpun, vrlo teatralan, sinhronizovani treptaj deset žena koje celim telima igraju nelagodu, ulće GAVRAN, ogroman, sav crn, užasan, brkat i kosmat, sa krilima od crnih mantija, od kojih su one donje ovde-onda krvave, posute prugama krvi, možda je čak jedan od donjih plašteva sav crven od krvi. *Gavran* igra zloslutnu igru glasnika strašne sudbine i pomalo se udvara majki (tu može samo za časak da izbije na videlo *nejasnost* njene strepnje, i čudnovata *ženstvenost* njena u susretu sa nagoveštajem smrti). Gavran konačno baca ruku pred žene i odlazi užasno zadovoljan.

4. deo. STRAVA

U početku sve žene obuhvati i drži tema strave Okamenjene su od straha i spremne samo na male, vrlo vrlo male pokrete glave i vrlo sporo približavanje toj ruci. Vrlo uzbuđeno i sa minimumom pokreta gledaju i razmišljaju: neko nam je poginuo. Postepeno se ta strava mrvči i diferencira: u jedne je žene radoznalost jača, u druge slutnja, u jedne prosto strah od svega na svetu, za koji je sad nastupila dobra prilika da se nekažnjeno i neismejano ispolji. U majke nastupa majčinski plač, iskonski plač srpske majke. Taj plač i tužbalica uvek su očajnički i bezumni i nekako večiti sa jednim užasnim (a lažnim) *ovo nikad više*, jer one uvek prežale poginule i narađaju novu generaciju za smrt na ratištu – sebi priliku za još jedan dobar i večit plač i naricanje. Koreografu: ali, molim Vas, ovo se nikako ne sme igrati nesentimentalno! Ona mora *stravično tragično* da plače, nariče i urla od bola, *sva izgubljena*. I onih devet da sekundiraju i same da plaču, nariču i ridaju od bola. Tek s vremena na vreme, po nekom privatnom gestu, otkriva se čudna nesrazmera i nesklad između *žalosti* i *privatnosti*. (U najužasnijem trenutku, kada se već i u sali plače i muka se talasa od sugeriranog straha i očaja, da glavna igračica, *majka*, izvadi maramicu i sasvim privatno obriše nos. Da se u publici ne bi grešilo: neka majka doda tu maramicu nekoj od igračica ili, ako briše nos u majčinske velove, neka je u tome pomogne jedna od snaha, i to vrlo osećajno, kao da i u tome brisanju nosa majka izražava žalost.)

5. deo. SLUTNJE I SAZNANJA

Strava i ridanje se konačno smiruju. Veliko izivljavanje prelazi u tihe, pojedinačne, individualizovane strepnje: čija li je ruka?

Majka naređuje da one ustanove čija je ruka.

Izlazi snaha što je rasplitala kosu, uzima ruku polako, sa zebnjom je pipka i, držeći je kao veslo, počinje da se miluje njome po kosi. Posle dva-tri pokušaja da se glavom lepo namesti pod

tu šaku, vraća je: to nije njen. Odlazi u stranu i tiho se raduje: njen je još živ, dočekaće ga još ona (tiha igra radosti i milovanja svoje kose). Uto druga proba, a ostale strepe. Majka, kojoj je svejedno, stoji nepomično.

Druga snaha se miluje rukom po struku i zahvata njome debelo meso: ruka je ravnodušna. Snaha vraća ruku i pridružuje se prvoj u tihom radovanju. (Ruka je izrađena od plastične mase ili gume i njeni se prsti pokreću u dodiru sa nečim čvrstim, tako da je moguće igrati razne lepe i jezive prizore milovanja sa rukom nepoznatog čoveka.)

Treća proba ruke: na vratu, licu, grudima; zgadi joj se ruka: nije to njenog čoveka dlan. Zatim se i ona tiho raduje uz one dve, a ostalih šest sve više strepe.

Četvrta proba ruku i dugo dugo čuti i tiho se njome miluje po telu. Stvar nam postaje jasna kad vidimo kako se ruka lako i spretno kreće i svuda zavlači. Zadovoljstvo se razliva po licu Četvrte snahe dok je ruka miluje po grudima (u stvari dok se ona sama miluje po grudima njegovom rukom). Ostale igralice, i one koje su se radovala i one koje su strepele, polako naslućuju istinu. Četvrta je sve luđa: promolila je kroz razgrnute haljine nogu, koju ruka njenog čoveka miluje na njeno sve veće zadovoljstvo. Ruka sve više razotkriva lepu, drhtavu, razirralu nogu, sve do bedra. (To je ona čije su sandale vezane kao krv crvenom trakom.) Ta žena *uživa*, svi saznajemo strašnu istinu da je to ruka njenog muža, ona uživa, iskreno, nedvolično, *sve više, celom sobom*, kako samo može mlada žena koja se podaje mužu kog voli, i koga se ne stidi. U trenutku milja ona u grču, nemajući koga da zagrlji, šireći se sva, celim telom, ka nekom koga nema, držeći samo njegovu ruku, pada slomljena strašnom istinom da je ostala sama, da je on poginuo.

6. deo. BLAGOST. EPILOG

Kod ostalih žena nastupa *blaga radost* što njihov muž još živi i *plitko saosećanje* za najnoviju udovicu. Ta dva stanja se smenjuju. Malo se tamo raduju – malo ovde tuguju. Majka se, tugujući, dovlači do slomljene snahe. Povremeno majku odvuku u tiho kolo radosti, ali se ona ubrzo vrati tugovanju. U kolektivnoj igri ponovo se javljaju teme *borbenosti, jadikovke, iščekivanja*, samo se majka, kao žalosna vrba, grbi nad još nepomičnijom udovicom, koja je zagrlila ruku tako da je šaka uperena ka nebu, pored nje, kao da je pod njom ceo mrtvac.

Tema *borbenosti, jadikovke, iščekivanja* sada mnogo brže preplavljuje tema kolektivne strepnje, koja kulminira u sceni ponovnog dolaska GAVRANOVOG. Ponovo nastupa strava, scena potpune okamenjenosti u kojoj majka tiho ustaje (sa ogromnim unutrašnjim naporom i izvesnom strašnom radošću: ona ponovo postaje istorijski ogromni lik napaćene majke). Majka sporo ustaje i uspravlja se kao spomenik: nad okamenjenom, slomljenom ženom, pored koje strči ruka mrtvog muškarca i Srbina, polako, svečano, pruža ruku ka Gavranu da primi najnoviju poruku sudbine, najnoviju srpsku žetvu smrti. Okamenjenih osam mladih žena sa one strane scene, u sredini GAVRAN, moćan, lep i sudbonosan.

ZAVESA

1957.

U nešto drugačijoj verziji, objavljeno u časopisu *Polja*, 34, 1958, str. 8. Ta verzija je malo kraća, nešto eksplicitnija (recimo, u delu 5, „... četvrta snaha *svršava*...“), ali glavna razlika je poseban uvod:

Čudnim sticajem okolnosti kao što su: duhovna mlitavost dobrog dela pisaca kad su u pitanju komadi sa večito aktuelnim temama, sklonost ka

formalnom egzibicionizmu kod istih tih ljudi i nezrelost dobrog dela kritike, učinio je da se modernim smatra u nas ono što je formalno neobično. Kretanje oslobođenih formi, međutim, ma koliko bilo prijatno oku, uhu, srcu ili moždanoj kori, ostaje samo lep besmisleni cvet koji nikome neće probuditi želju za samoubistvom ili sličnu, recimo za razmišljanje o samome sebi ili da pojede dva jaja ispečena oko.

Umetnost koja treba da stigne do našeg najnovijeg srca i useli se u njega, dakle u čoveka koji traga za sopstvenim identitetom, mora da se odlikuje pokušajem da otkrije (ili razotkrije) izvesne *sadržaje*.

Ta umetnost ili pokušaj takvog umetničkog do-i-življavanja, mora da ima nečeg siledžijskog u sebi: ona napadne publiku i nekakvim vicem, neprijetno kao Bora II, ili drsko i jasno iskopa joj njene svakodnevnne oči i udene joj nove, istinitije. Ova apologija nametljivosti ne bi mi se desila da ne volim Brehta i Majakovskog, jednako kao i rane Vučove pesme i tekstove. Ima i drugih ljubavi, ali cela ova nekorisna ispovest samo je nagoveštaj i psihološka priprema sledećeg mog bezrazložnog čina: naglo sam otvorio fijoku svoga stola i sa dna, sa leve strane, ispod nekoliko starih pisama, štedne knjižice i jednog zečjeg repa koji mi je vrlo drag, izvadio tekst koji tu stoji već izvesno vreme, nekoliko godina ili nekoliko sati, ko to zna, i rešio da ga preporučim Vašem Čitalačkom Interesu, iz gorenavedenih razloga. Tekst iznosi nekoliko kucanih strana i budući (da je) u umetničkom smislu scenario za balet i pantomimu, u građanskom smislu predstavlja pokušaj preocenjivanja izvesnih karaktera i stereotipa iz meksikanske nacionalne istorije.

DRUGO SKIDANJE DOGMATIČKE KOŠULJE

UMETNOST TREBA CIMNUTI

Na izložbi likovne umetnosti SAD bila su izložena dva Kalderova „mobila“ (Alexander Calder).¹ Niz duhovito ispovezivanih i ispozakačinjanih i zalemljenih žica i plehčica kao neobično, čovekovom rukom stvoreno, drvo od mnogo nestabilnih a uravnoteženih gvozdjenih liski i vagica čekalo je da ga ljudska ruka zaljulja pa da počne da se okreće, vrti, njiše, klata, drhti u svom čudnom baletu koji nije ni film, ni scenska umetnost, ni vajarstvo.

Prišli mladi ljudi tom zagonetnom i ćutljivom odnosu koji se zove mobil i, da bi čuli njegovu poruku, poruku utkanu u njega, zavarenu u njega, isavijanu u njega, cimnuli ga dobro, pa se malo udaljili da uživaju, da razmišljaju, da doživljavaju. Počelo čudovište da se ljulja i klata i svi se posetioci, zagledani u razne tamo šarene i tamne slike, okrenuli i gledaju živu skulpturu kao mečku. Pa onda prekorno počeli da gledaju mladiće, kako se ponašaju nekulturno, ovo je izložba, tako reći hram. I čuvar se pojavio, stoji sa strane i gleda, ali ne opominje, verovatno je njemu bilo rečeno da se pomenuta skulptura *sme* pokretati. Bila je vrlo poučna, i eto, sad mi zanimljiva i za retrospektivne meditacije ta „neposlušnost“ mladih ljudi.

Pred slikama na izložbama, pred knjigama pogotovo, i filmovima, i dramama, većina ljudi skriva odsustvo svog odnosa prema umetnosti.

Univerzalno traženje poruke umetnosti zamenjeno je intenzivnim zanimanjem za fabulu i predmete, zanimanjem koje biva i na poseban način humanizovano i estetizovano: ti predmeti su *lepi*, ta priča je *dpamatična* i potresna, ta stvarnost je *umetnički transponovana*.

Pred novim neobičnim predmetom, na čija iznenađenja nisu bili pripravnici (osobnosti svake pojave zahtevaju specifičnu, prilagođenu simulaciju stvarnog odnosa prema njoj), došlo je do zbunjenosti. Ljudi su se ljutili na mladiće što su cimnuli tu živahnu mečku od crno obojenih plehova, ne znajući da je taj predmet tako i zamišljen: da se okreće i ljulja, stabilno nestabilan.

Oni su mislili da se to *ne sme dirati*.

Ta *umetnička dela* pored kojih su se kretali ozbiljna izraza lica, blago klimajući glavom s vremena na vreme, držeći šake, jednu u drugoj, na malom stomaku, bila su za njih skupoceni predmeti, okačeni na zid ili postavljeni na postolje. Predmeti koji vrede mnogo novaca, koje su napravili slavni ljudi, predmeti poštovani od strane stručnih ljudi koji ta dela razumeju. Ili: to su predmeti *čudna mi kupusa*.

Čak je i atmosfera takva na tim svetilištima umetnosti, koncertima, muzejima i izložbama da je važnije da budeš kulturnan nego neposredan. Aristotelova *katarza* pri dodiru sa umetničkim delom, koja pretpostavlja izvestan zaborav neposredne okoline i predavanje delu, mogla bi eventualno da bude shvaćena kao sumanut i nepotreban čin, možda čak i nešto nepristojno, slično javnom znojenju ili podrigivanju.

A šta nam sve ne kaže glavni komentar, izašao u većem domaćem dnevniku, u kome ugledni javni radnik, revoltiran i ljutit opisuje kako je kolonijalno nastrojeni čuvar velikog muzeja pustio

---

¹ *Savremena umetnost u SAD*, izložba i istoimeni katalog, Umetnički paviljon na Kalemegdanu, Muzej fresaka i Galerija ULUS-a, Beograd, 7. jul – 6. avgust 1956.

mladiće Francuze da razgledaju naše starine i umetnine u *kratkim pantalonama*. Da ih je čuvar vratio da obuku dugačke pantalone, sigurno bi više poštovali našu umetnost, videli bi da mi sebe više cenimo, završio je člankopisac.

Zamislite drskosti: nepokrivene dlačice na nogama mladića koji govore francuski pred bogumilskim grobovima!

Koliko god da se savremenim umetnik brani od nerazumevanja i mržnji nejasnoćama i krivinama, dekompozicijama svih vrsta i oslobođenjem od bukvalnih smislova u svom naporu da se *ipak ispovedi*, još više taj njegov oportunistički kontrolnik ima saradnika-blizanca u savremenom gledaocu-neosetioocu uškoljkanom u svoje lažno samozadovoljstvo, i spremnom isključivo za spoljne, površne, šund-katarze.

U toj uzajamno uspostavljenoj ravnoteži u izolaciji tek s vremena na vreme prodre detalj koji poremeti ravnotežu i otkrije pukotine tamo gde se čini da ih nema.

To je ona divna igra sa zecom u filmu „Bela griva“ (Albert Lamorisse, *Crin-Blanc*, 1953). Lamorisov sin jaše na svom prijatelju Beloj Grivi kroz čarobni Kamarg i opazivši dugouhog zecu reši se da ga ulovi i počne trka na ogromnoj površini potpuno ravne, od odsustva vode ispucale obale. Taman dečak i konj stignu do umornog i preplašenog zeca koji dahće šćućuren u sebe kao niko na svetu, i taman dečak siđe s konja i pruži ruku ka zecu, ovaj skoči još dva-tri koraka pa još dva-tri i utekne.

Neravnomerna trka traje beskonačno dugo i uvek zec pobegne u par skokova i to je vrlo smešno i to je više igra nego lov, dečak lovi zeca očigledno bez zadnjih namera, nevino, živahno, simpatično i bezuspešno. Konačno ga uhvati i, u idućem trenutku, u prvom idućem kadru: zec se okreće na ražnju, odran i mrtav, dok pod njim pucketa vatrice, nad njim čarlija vetrić a na horizontu zalazi sunce. Lamoris je pažljivo i tačno izgradio u nama saosećanje sa slobodnim divljim konjem koji ne voli gospodare, pa zatim sa plavokosim dečakom koji voli široke prostore i belogrivog konja, pa zatim sa zecom, plašljivim, lukavim i okretnim, koji se ne da. Smrću zečevom poetičnost ambijenta ne biva ničim pokvarena. Šok leži u našoj nenaviknutosti da u smrti vidimo trenutak života nužan i lep kao što je sunce, griva, vetar ili čuperak na licu dečaka: sve to postoji. Dečak nije ubica i zec nije žrtva, obojica žive svojim životom. (Zar i maloga, kad umre, neće pojesti neke druge životinje, i zar i u tome trenutku neće biti afirmisan život baš tim jedenjem jednog plavog oka od strane nekoliko većitih crva koje će pojesti krtica jednoga dana, odnosno jednoga trenutka svoje večite noći, i tako dalje.)

Time je baš i pokazao da želi da afirmiše život, taj čudni poeta Lamoris: nije ga se stideo, nije cenzurisao život skrivajući iza njega smrti, u strahu od one koja će njega stići.

I zbunio je publiku koja živi svojim građanskim rutiniziranim pseudoživotom, ujeo je za srce ali nije zaplakala, jer joj je prodro do čovečnosti, ali se začudila:

Zašto mi sad nismo plakali?

Slično je lepo, toplo i ljudski, umro starac Ukrajinac na početku Dovženkove „Zemlje“ (Aleksandar Dovženko, *Земля*, film, 1930): ležeći na gomili jabuka, umirući u voćnjaku pod širokim nebom ukrajinskim, starac je rekao da je gladan, doneli su mu seljački obično i patetično na tanjiru – tri jabuke. Starac je pojeo polako jednu jabuku, legao i umro, i ništa se nije promenilo pod širokim nebom ukrajinskim i nikom nije bilo žao.

Smrt – kao cvet, kao zuj pčele, kao oblak, kao strah, kao melodija.

Sve to postoji (mora da postoji), opaženo i doživljeno od strane čovekove. Složenim građanskim procesima vrši se dehumanizacija tih fenomena: smrt postaje tragedija i užas, cvetu i zuju pčele dodaje se pčelinja vrednoća i tako nastaje mali poučni geštalt (kliše) utisnut u nas pomoću čitanke za drugi razred osnovne škole, da ne izađe možda celog života (uvek čujemo zuj *vredne* pčele), isti cvet sa onim oblakom čini dekor za čistu mladalačku ljubav, pastoralni ambijent oslo-

bođen društvenih koordinata, zato u toj sličici tako uživamo, tako je sve u tom *ona je igrala samo jedno leto* prirodnom ambijentu čisto i nevino. Asfalt je poročan, i tako dalje.

Zašto tako rado plaću nad tuđim smrtima? Da objasnimo Fromovim pitanjem, i odgovorom zašto se tako užasavaju nad uhapšenošću Jozefa K.? Kafkin junak je uhapšen rutinom svog svakodnevnog malograđanskog života: kaže mu se da je uhapšen, ali da to ne treba da mu smeta da živi kao i do tada: a kako on živi? Ustaje, ide na posao, vraća se sa njega, kao da vrši neku vrlo razuđenu ali ne mnogo prikrivenu gimnastičku radnju kojoj nisu potrebni ni mozak ni individualnost. Svojom svakodnevnom rutinom i svojim permanentnim osećanjem krivice, koji, prirodno, nastaju u svakom najamnom odnosu, činovnici su svakog trenutka, aktuelno, *uhapšeni* i *neslobodni*. Nije li tako i sa smrću? Svojim aktuelnim odsustvom individualnosti i bogatog, različitog, neuskraćenog, samodirigovanog življenja, trajanjem tog odsustva, oni su mrtvi svakog aktualnog trenutka. Otuda potreba za šund-katarzama: u bioskopima stotine stvarno mrtvih žena bukvalno nariču nad sopstvenom sudbinom.

Ne mislim da je sećenje oka ženinog briačem koje sam robustni Luis (Bunjuel) učini na početku svoga „Andaluzijskog psa“ infantilno epatiranje (fasciniranje) buržoazije i sadistička antimetafora koja ne pripada mitskom svetu jednog umetničkog dela, kao što se predstavlja. To naglo skretanje pažnje na ono što se u životu događa, to je pravo umetničko ujedanje za srce koje ti u trenutku ne dozvoljava da se osvestiš ili onesvestiš, nego prosto ima da budeš prisutan a posle diši duboko i razmišljaj o životu i surovostima, o onome što se događa tebi i drugima: stvaralac-umetnik te je primorao da čuješ njegovu užasnu poruku.

Sa umetnostima na koje postoji već uobličen način reagovanja (ushićivanjem okretanjem glave, izlaženjem iz sale ili čak pljuvanjem na samo delo ako se radi, recimo, o apstraktnoj slici) mnogo je teže uspostaviti pravi kontakt nego sa novijim i neodgovornim, neiskonformizovanim umetnostima. Konkretna muzika raduje čudnom slobodom kojom te ispuni to, melodično čak, nizanje tandrka, uzdaha, škripe, zveke, kašlja i komada pojedinih reči ili delova ljudskog smeha. Sve što čuješ i doživiš događa se u toliko novom polju bez ikakvih odredaba kako se ta muzika sluša i doživljava da si potpuno bespomoćan i nevini i pošten: poruka stvaraoaca stiže do tebe jer nisi pun raznih odbrambenih misli i osećanja, stavova i znanja o onome što se blizu tebe konkretno-muzički događa.

Ne mogu sva umetnička dela da budu tako nova, nevina i agresivna kao mobilni i ritam konkretne muzike, niti tako lukava kao što je onaj Lamorisov trenutak sa pečenjem zeca ili Bunjuelovi i Ejzenštejnovi montažni šokovi.

Dobronamernom, samovaspitanom gledaocu mogu da preporučim u tom slučaju ono što sam činim kad ponekad kao ovca stojim pred slikom ili tekstom: umetnost treba cimnuti, pa šta bude.

A ona tako rado zaigra, raznobojna i čovečna. Kao i svaka napuštena poruka čovekova koja samim tim što je poruka ne može da izbledi, makar je niko ne sluša.

Izgovorena, pa šta bude.

1960.

Prvi put objavljeno pod naslovom „Umetnost treba cimnuti (Građanin pred umetnošću i obratno)“, u časopisu *Delo*, br. 3, mart 1958.

BRKATA ESTETIKA NA TERENU

PITANJE BROJ 40

INTERNA ANKETA UDRUŽENJA REDITELJA I SCENARISTA: ŠTA SMATRATE KAO NAJVAŽNIJU ZADAĆU NAŠE KINEMATOGRAFIJE?

„Naći estetski izraz za ono što osećamo da znači jugoslovenska revolucija. Pomoći toj revoluciji da se emocionalno formuliše, naći njene subjektivne prelome i trenutke kad se ona afirmiše reflektujući se u pojedinom čoveku. Naći u individualnoj drami njenu pobedu ili trenutak njenog posustajanja, izneveravanja sebe. Umetnost je živa savest svoga vremena, ona tom vremenu treba da otkriva njegove muke i njegovu sreću, ljudima i institucijama da objašnjava njihovu surovost, pogrešivost i obavezu da žive na nivou svojih potencijala a ne na nivou prve šanse. Da ne govorimo o onome što je prvo: reći istinu. Čak i onu koja će biti objavljena kao takva tek iduće godine.“

I evo, KRST RAKOC (Živko Krstić i Dušan Savković, 1962), namestio mi se na jeste.

Laže li taj film? Laže.

Govori li neku istinu? Govori.

Veruje li u tu svoju istinu? Veruje.

Znači: iskren je? Da. A lažan? Do muke.

Nismo skoro videli tako naivno iskren i politikantski film.

Vrlo dobro nađena tema, baš sa svim onim rorepomenutim: socijalizam, pa kako se prelama kroz individualnu sudbinu. Intimni refleksi društvenih kretanja. Novo i staro akcionom sukobu a ljudi u njemu naši: stari i novi istovremeno, grešni a dobri, hoće ali kako, može li se boga mu.

KAD I GDE

Ovih dana u pustinji nekoj, bogu iza leđa, primitivnim ljudima uprkos, uporni ljudi krče šikaru, otvaraju prostor ZA NOVE VOĆNJAKE.

Daleko od sveta bitka sa šikarom, čupanje korenja potiskivanje primitivnog življa starosedelackog naviklog na svoju bedu i mršave ovce koje žive do jadne retke trave Krsta Rakoca.

KAKVI LJUDI

Inženjer, Šiptar, sa idejom preobražaja svoga kraja („Ja sam Kaleši, Šiptar iz sela tog i tog, otac mi je Šiptar...“, govori toplo i patetično, kao jednostavan i dobar sin svoga patrijarhalnog naroda). Radi ono što veruje da je dobro za te ljude.

Džuvalekovski, šef, stari partizan, moren nesanicom i ko zna kakvim ratnim uspomenu, ore tu šikaru i ledinu PRE SVEGA ZATO DA NAĐE KOSGI DRUGOVA koje je tu ostavio, petorice drugova od kojih je jedino on, šesti, ostao živ. Vođen svojom ludom idejom, on često zaboravlja na granice ljudskih moći i forsira prekovremeni rad. Inače čestit i dostojan svakog poštovanja.

Tri mladića, traktoristi, došli su pod ugovorom da zarade dobre pare i terenski dodatak, vezani i nevezani za svoj daleki grad i pisma koja im stižu, vezani i nevezani za taj posao pakleno naporan i možda baš zato i zanimljiv što se čini kao avantura onda kad, namah, prestane da liči na nejasan i mučan san u koji u upali slučajno i protiv svoje volje. Kuvarica Anđelka, napuštena vanbračna majka, živi u toj pustinji daleko od svoje sramote, tuguje svoju devojačku tugu i tajnu i zarađuje da plati za izdržavanje svoga kopileta.

Pustinja i sivi vetar koji neprekidno duva divna su prilika za dramaturgiju filma: da svi počnu da se grizu od očaja, od usamljenosti, od nelepog života. Ponekog, doduše, među njima hrane

plemenito ideje. Eto divne prilike za sukob idejnih i bezidejnih, onih koji vide dalje od vetra i peska i ostalih koji od toga vetra i pustoši ne vide ni sebe same. Zrenje sukoba pospešuje i to što idejni štite seljake koji tu malu koloniju civilizatora okružuju mržnjom, čak i spremnošću da ubiju.

Ali reditelj je pun ljubavi. On ne dozvoljava porocima da uzmu maha u bilo čijoj duši. Svi su ljudi dobri, samo su jedni manje a drugi više svesni. Društveni odnosi se unapređuju kad oni što su više svesni kažu šta treba onima koji su manje svesni i ovi od toga postaju bolji.

Vrlo jednostavno.

Taj ubistveni šematizam nije sporedan elemenat u ovom delu. Tokom celog filma reditelj je, kao dogmatički duhovni šinter, svakoj duhovnoj šansi koju je pružao relativno živ i pametan scenario (ne hvalimo ga previše!) stavljao omču oko vrata i stezao, stezao, stezao, da poneka crkne a neka tek prošišti svoju istinu u četvrt glasa.

SPASILAC

Bata Živojinović, koji igra mladića sa Dušanovca, toliko je vitalno postavio Belog u tu sredinu da ovaj zrači život oko sebe na sve strane i oživljava svojom životnošću i dekor i ostale karaktere i događaje u kojima se nađe. Ceo film, u stvari, visi na Bati kao na čiviluku. Da nije bilo njega, možda nam ne bi ni postalo jasno kako je Savković svojim scenarijem zaista razapeo čitavu mrežu dobrih mogućnosti za glumce, reditelja i ostale saradnike na filmu. Ali, čim ne gledamo u Batu – Belog, osetimo gađenje što nas hrane novinskom hartijom.

NEMA SPASA

To nije slučajno. Reditelj je namerno lagao.

Verujem da on i nije znao da laže.

Naši ljudi u provinciji, kad im dođeš, vole da se rukuju.

I u ovom filmu se rukuju: zdravo, drugovi, dobro došli.

I to je sasvim u redu. Tako je i neka se vidi.

Velik i čudan šarm nosi u sebi prost čovek koji hoće da na fin način izrazi svoje simpatije i srdačnost prema čoveku-gostu koga poštuje.

Zato volim da gledam kako u provinciji dočekuju gosta.

Ali ne mislite da se to vidi u ovome filmu. Ne. Reditelj NEMA ODNOS prema onome što se događa. Odnosno: nema odnos koji prevazilazi odnos provincijskog aktiviste koji je srećan što su stigli traktori. Ne. I reditelj je srećan. On voli traktore. Zdravo, drugovi.

BRKOVI POJELI POJELI POEZIJU

Zašto sam tako besan i šta me to tako uzbudilo u ovom filmu.

Mrtvac.

Nijedan od onih čije komadiće skuplja po brazdama njihov preživeli drugar.

Onaj brkati koji je inspirisao stih: kud žica vodi iz groba tog.

Besmrtnik koji telefonira iz groba direktive bezličnim svojim vojnicima.

Traktori u ovom filmu imaju brkove. Kadrovi. Rečenice. Sve je puno tih dobroćudnih dlačica od čijeg osmeha ljudi počinju da se guše, padaju mrtvi a srećni.

Dolaze traktori kao tenkovi. Prolaze širokim seoskim putevima kao kroz neprijateljsku zemlju. Prirodno: očekuješ da kadar bude zvučno i montažno komentarisano u skladu sa istinom koju slika nagoveštava. U sukobu su mržnja seljačka prema novom što stiže i neizvesnost i nelagoda

sa kojom ljudi-uljezi gone moćnu tehniku, nesigurni, tvrdoglavi, malo poplašeni. Gaze li traktori u ovom filmu kokoške i patke, sklanjaju li majke decu ispred njih, dočekuje li ih jedno neprijatno lice? Ni jedno, ni drugo, ni treće, ni četvrto. Umesto bilo čega što bi saopštilo ŽIVOT – lažna, pompezna, trijumfalna muzika! Napred u nove radne pobjede! Otkud on zna, već na početku, da ide u pobjedu? Bivalo je, pamtimo, verovanje koje je postajalo stvarnost. Ali u ovom filmu prikazano je znanje o neminovnosti pozitivnog kraja. Njega su svesni svi autori i svi gledaoci, a manje više i svi karakteri koji učestvuju u priči. Ljudska sudbina i ljudski životi, po ideologiji na kojoj je zasnovan ovaj film, samo su gola stripovska ilustracija predestiniranih zbivanja.

JOŠ DVE UNIŠTENE POETSKE ŠANSE

Traktori su naišli pozitivno i pozitivistički. Ne podsetivši čak ni na kičerski prospekt tvornice traktora.

Već prvog dana, u prvoj sekvenci, junaci filma pale šikaru uz opasnost DA VATRA KOJU SU ZAPALILI PROGUTA I NJIH SAME!

I ponovo: dramaturški istkana šansa da se kaže poetski i uzbudljivo jedna istina višeg reda: o revoluciji, akciji, nasilju bilo koje vrste. I ponovo: ispuštena.

Vatra jeste da je negativna, ali gori pozitivistički, obično, čak pirotehnički.

Zatim počinje oranje. ČUPANJE ŽILAVOG KORENJA.

Nema ni govora o tome da se neki koren ne da! Korenje se prevaspitava u samom dodiru sa čeličnom oštricom pluga i odmah, gotovo samo radosno iskače na površinu.

(A kako Rsavca, u „Betonu i svicima“², boli čupanje onog korena koji se ne da! Onaj koren, spolja isti kao što su i ovi iz „Kpsta Rakoca“, ispisuje svojim otporom čitavu poemu, zariven u zemlju kao kutnjak antivremena, kao lenger prošlosti i sadašnjosti, sa sudbinskim zadatkom da se zaustavi ljudska volja da se promeni svet!)

Nema, dakle, pitanja ko će biti jači, ljudi ili korenje.

Reditelj je na strani istorije u koju se NE SME posumnjati.

JESU LI LOBANJE LJUDI ILI KOSTI?

Vrhunac pat-dramaturgije: pet lobanja palih drugova.

Možda nemam pravo da pitam zašto tih pet lobanja neko nije poređao, iz igre ili cinizma, na sto u trpezariji jednoga dana. To je stvar ukusa. Ovaj autor izabrao je total kao najprikladniji plan. Ali pitanje scenaristi: zašto nije omogućio Marku da nađe šest lobanja? Da se pita, i mi sa njim, kako sad odvojiti nemačku lobanju od partizanskih? Pitanje je vrlo neugodno, ali praktično. Hoću da kažem nerešivo. Zato baš nužno. Da Markova akcija ne bi bila neukusna i prazna, fanfaronsko-patetična, da bi dobila tragičnu notu, da natera Marka da zamišlja i na silu prepoznaje u tim lobanjama one poznate oči i osmehe, nekad žive, i da, očajan, možda pobaca sve te kosti koje nisu ljudi ili ih ipak sahrani zajedno sa jednom lobanjom koja nije zaslužila ljubav. Ili da mladići izdvoje jednu lobanju i nazovu je Hans. Da joj daju da puši, da joj od dugog vremena čitaju pisma, da joj stavljaju cveće u napuklo teme. Sve dok Marko ne zacvili jer mu se učini da to cveće stavljaju u njegovu glavu. Vi recite da fantaziram suviše gusto i bolesno. Ali ja se sećam izuvenih mrtvacu po kojima se pohvatalo inje. Odveli su dvojicu civila iza ugla, iz Zorine u Kičevsku, dva partizana. Za dva minuta čuli smo dva pucnja i onda su ponovo prošla dva partizana noseći dva para cipela. Blesavo kao školska pesmica i istinito kao život. Bila je to četrdeset četvrta, reći ćete, rat, život, tako reći, više nadrealistički. Jeste, bile su zubarske stolice po ulicama, ležao je zeleni

² Oskar Davičo, *Beton i svici*, Prosveta, Beograd, 1956.

džokej pokriven „Novim vremenom“, jedna žena skupljala je creva ljudska u vreću, da sahrani svoga sina, iz radija je cvrkutala ptica da nailaze novi engleski avioni, daleko negde u brdima neki usamljeni partizani jeli su bube i ljubičice. Sećam se, čim su stigli, pričali su o bukovoj kori kao hrani i tifusarima koji razgovaraju sa drvećem i skaču u provalije da se kupaju. To je bilo onda. Sećam se i jednog ogorčenog Nikoletine kako pruža kroz mali otvor bioskopske blagajne svoju partizansku pesnicu da objasni blagajnici da se narodu film mora davati besplatno jer se on za to borio...

Namnožili su se borci za spomenike i medalje, pretvorilo se ljudsko meso u zemlju, mermer i mesing pa se kroji jedna čudovišna lažna slika a sve od istinitih kockica. Zato je i teško uhvatiti se sa njome za gušu. Zato se i mučim toliko sa ovim filmom, sa sobom.

Ne volim kad se čujem kako iz mene progovara anđeo, sam u sebi ne umem da izmerim gde prestaju nužnost stilizacije i patriotski ponos a gde počinje laž. Ima li ona moja zastava u „Osmehu“ (*Osmeħ '61*, kratki film) ljudske ili božanske dimenzije? Možda bi bila manje državistički fetiš da sam pokazao onog oznojanog momka koji u predahu takmičenja, dok mu toware kolica, krišom briše znoj sa čela krajičkom iste te zastave pod kojom će, docnije, ponosno pevati himnu? Ali prećutao sam taj trenutak kada je zastava, baš dobro, poslužila kao krpa. Čoveku. Ne izgubivši od svoje vrednosti! Jer svetinje su, zar ne, ipak stvar našeg emocionalnog dogovora!

Rat je bio jedna krvava pogibija, klanje na život i smrt između dva morala, baš između života i smrti! A sad ga školska demagogija pretvara u poučnu pesmicu, u malu patetičnu frazu!

ŠTA JE TO POLITIČKI KIČ?

Važno je obračunati se sa ovim filmom u ime ljudskog mozga. Režija ovog filma vrlo je iskrena u svom petparačkom političkom zanosu. To je pravi politički šund. Ima i dogmatički socijalizam svoje romane u sveskama za široku publiku – to su oni mali PRIRUČNICI AGITATORA štampani nekad u ogromnim tiražima u kojima se objašnjavalo kako naš narod sa radošću prihvata poskupljenje cena hlebu svestan da će se time pomoći razvitak naše poljoprivrede. Kič i nije ništa drugo nego izmišljanje radosti i lepote tamo gde je nema. I sasvim je svejedno kako se nominalno zove taj kič i za koju se boju zalaze. Postoji bedekerska ideologija po kojoj su sve pojave ovog sveta već zapisane u knjigama. To je direktna žica koja spaja nemačkog malograđanskog turistu sa kineskim državističkim aktivistom. GLEDALI SMO FILM U KOME SVAKI ČAS SA EKRANA IZLAZI RUKA SA ČEKIČEM I ZAKUCAVA LJUDIMA U GLAVU ETIKETICE – MALE NAPREDNE IDEJE. UMEM OČIJU KOJE SU TI ISPALE TRAŽEĆI PO FILMU SMISAO, IZRASLE TI U DUPLJAMA OČNIM PRVOMAJSKE ZNAČKE! Oko glave ti lete mali heruvimi u crvenim togeticama i pevaju masovne pesme: „Tebe Bože, hvalim“ i „Tijelo Hristovo primite, istočnika gospodnago vkusite...“ NA TOM MESTU SPAJAJU SE TRADICIJA NAŠA PRAVOSLAVNA I SAVREMENA ASKETSKA IDEOLOGIJA KOJU ZRAČI OVAJ FILM!

Vrlo je zanimljivo kako lako prepoznamo reflekse katoličkog klerikalizma u nekim delima slovenačke književne i filmske „nadgradnje“ a kako smo slepi za reflekse našeg, pravoslavnog klerikalizma i istočnjačke religiozne askeze, kad se pojavi među nama.

Moramo ponovo (DA NE BIH BIO POGREŠNO SHVAĆEN) da naglasim da poštujem pojavu ovog filma (inače mu ne bih posvećivao ovoliko pažnju) i njegov napor da istraži istinu: KOLIKO JE OVAJ NAŠ SAVREMENI ŽIVOT STVARNO VEZAN SA PROŠLOŠĆU? KAKO JE NASTAVLJA I KAKO JE SE OSLOBAĐA. Da naglasim, takođe, ponovo da sam svestan da se PLIVANJE UČI U VODI A NE NA SUVU. Baš zato, međutim, što je ovaj scenario imao dve mogućnosti interpretacije a što su kreatori filma (filmski savet, izborom reditelja i sugestijama, a zatim reditelj i kompozitor delom) umesto poetske i angažovane prihvatili šematsku, svetačku, lažno optimistič-

ku koncepciju, za koju sam siguran da je pogrešna iako je tragično inspirisana dobrim namerama, pišem u želji da razmotrim baš te DOBRE NAMERE.

Jesu li zaista ČISTE I DOBRE namere koje stvaraju umetnost – mešavinu realizma i romantizma, prema Timofejevljevoj definiciji socijalističkog realizma? Verovatno ne bih reagovao tako revoltirano i tako alarmirajuće na taj pastoralni pogled na svet daje u pitanju obična ljudska glupost i samo ona. Da taj nevinu „spoj realizma i romantizma“, te divne umetničke slike koje su podsećale na omote švajcarskih čokolada sa cvetnim livadama, šarenim kravama i snežnim planinskim vrhovima, nije bio u funkciji najordinarnijeg kriminala, novim zakonima dotada ne-definisanim. Da u ime tog lažnog sveta i iza istih tih nevinih i divnih sličica i pričica nisu davljeni ljudi koji govore istinu i spaljivane knjige koje nose ljudsku ispovest.

ZELENO, KAKO VOLIM ZELENO!

Prišli smo Olješinom junaku, daltonisti koji sve vidi plavo (Jurij Oleša, „Любовь“, priča, 1929). Vama su i kruške plave, pitaju ga. On jede plave kruške, kažu za njega. Treba li biti vrlo pronicljiv čitalac da bi se setio da ima ljudi koji čitaju samo crvene novine, hodaju po crvenoj zemlji, misle crvene misli i koračaju u crvenu budućnost?

Tom čoveku ne možeš da objasniš da je crveno i boja kardinalove mantije, majmunskog dupeta i uniforme kraljičine garde. Da je crveno boja tuberkuloznih obraza, šminke kurvine, policijske posekotine, šume koja umire, farbe za parole svih vrata. Boje neprospavanih očiju i proleterske zastave takođe. DA. DA. DA. Crvenu boju revolucija izvlači iz spektra verujući u sve njegove boje, birajući naajtopliju, najnemirniju, najkrvaviju. Ali svesna da je u pitanju OPREDELJENJE za jednu mogućnost. Ukidanje ostalih boja uništava neminovno onu jednu koja ostaje. Ona prestaje da bude boja, ukinuta kao slobodan izbor.

Bilo je u istoriji toliko vidovitih slepaca. O njima nije reč. Ni o vizionarima koji uz postojeći vide i svet koji dolazi. Ljudi o kojima govorimo gledaju otvorenih očiju, a ne vide ljude pred sobom nego ideje. Oni, u stvari, gledaju u svoju sopstvenu glavu u kojoj imaju samo jednu jedinu ideju, koja uživa u samoj sebi jer joj druge nisu potrebne. To je samoubilačka, mistička ideja državističke askeze kao vrhunskog ljudskog stanja.

ZAKLJUČCI I PRELAZNE ODREDBE

Ovaj zanimljiv film, KRST RAKOC, pružio nam je mnoštvo istinskih mrva koje ne smemo zanemariti.

Trenutno mislim na tranzistor koji izgovara radio-reklamu u BIOSKOPU PARTIZAN PRIKAZUJE SE AMERIČKI FILM DRVO ZA VEŠANJE...

Mislim, takođe, na nedaleku dramaturšku rodbinsku vezu ovog filma sa odličnim poljskim filmom BAZA SMRTI rađenom po romanu Mareka Hlaska.³

Jedna dobra tema ispisana je nevešto u školsku svesku sa tankim i debelim linijama.

Koristili smo se njome pre svega da bismo pokrenuli pitanje školske svesti u našem filmu i negovanje školske laži.

*Teče Beli Drim
nosi ranjenike.
Leši kapetan
vodi osvjetnike...*

---

³ Film *Baza Ludzi Umarłych* („Baza mrtvih ljudi“ ili „Prepušteni smrti“), Czesław Petelski, 1958, prema romanu *Następný do raju* („Sledeća stanica Raj“), Marek Hlasko, 1957.

Kad deca vole Vinetua i Kapetana Lešija, to je sasvim u redu. ZA UZRAST OD DESET DO PETNAEST GODINA. Za odrasle, pitanje sukoba indijanske-urođeničke i belaičke-civilizatorske svesti ne sme da bude samo pitanje na čijoj je strani istorija.

Slušajmo još malo tranzistor: U BIOSKOPU PARTIZAN PRIKAZUJE SE AMERIČKI FILM DRVO ZA VEŠANJE...

1962.

KNJIGA O DUHOVNOJ PRODUKTIVNOSTI

„RAZLOZI“ SVETE LUKIĆA (Nolit, 1957)

U našoj književnoj praksi (kvantitativnoj proizvodnji pseudokomunikativnih rečenica) ova knjiga predstavlja izrazito neknjiževnu pojavu. Njene preokupacije su moralne, životne, sociološke, ona se interesuje za druge ljude. Zato izgleda neestetična i kao da je dolutala iz neke druge oblasti pisane kulture ovamo, u književnost.

A nije.

Jedini njen „estetički“ greh je što se usudila da se pojavi i time naglo otkrila da su čitavi magacini štampanih knjiga rezultat jednog jalovog profesionalnog posla, igranja kulture.

OSNOVNA PREOKUPACIJA OVE KNJIGE

Možda je pitanje kako kod nas mnogi potencijalno sposobni ljudi koji u mladosti „obećavaju“, od kojih se „očekuje“, protraće život ni u čemu, kako mnogi usmeno pametni, zanimljiviji ljudi i potkovani znalci ostanu anonimni i presuše, izgube se.

Osnovna preokupacija Lukićeve knjige je, dakle, niska duhovna produktivnost, tradicija prizemnog življenja i življenja na parče iz kojih se ne rascvetavaju ličnosti od značaja i dometa.

Primoran da živi u ovakvoj sredini, određenoj, kao i on sam, *vertikalnim determinantama* (seoski dedovi sa svojim vukodlacima, upornošću i nepoštenjima, raskaljani putevi, magle i upletenost patrijarhalnog čoveka u sredinu kao u najnerazmrsiviju kućinu), Lukić se koristi lomovima u vertikali u kojima smo se rodili da, razvezan i oslobođen, pronade puteve oslonca u *horizontalnim determinantama*.

„I dosta o korenima i žilama! I bez daljih izvođenja već je jasno da se opredeljujemo za *horizontalne detepminante*. Što će reći za krajnje napetog

čoveka. Da ga stvara njegovo vreme – najbitnije snage vremena. Sa svoje strane i on da stvara svoje vreme pomalo – ponešto i mi možemo...

Ali i ti pričaš i lenstvuješ kao očevi...”

Dok sam vadio ovaj odlomak, otkrio sam da ga je, u svom prikazu „Razloga“, istakao i Dobrica Ćosić. Psihoanalitičar bi u ovoj Lukićevoj izjavi otkrio nastojanje da se vezanost za roditelje zameni vezivanjem za braću. Rizman bi u njoj lako otkrio nastojanje da se „usmerenost tradicijom“ zameni „usmerenošću ka drugima“. Koji god vid da izabereš, radi se o sazrevanju, čak o naporu da se sopstvenim aktivitetom postigne samosazrevanje.

Cela ova knjiga poziva na to.

HTEO BIH MNOGO ODJEDNOM

Takva je to knjiga: hteo bih odmah da polemišem sa mnogim stavovima, sa nekim da se saglasim, u drugima da razotkrijem pukotinu, da pronademo bolje formulacije, jaču polugu da na-

činimo. Jer, cela je ova knjiga kao neka moćna poluga kojom se mogu pomerati betonski teški komadi duhovnih inercija, probijati slepi, zaleđeni psihički zidovi, otkrivati na taj način potpuno novi prostori i uspostavljati vrata između naizgled u lavirintima izgubljenih i dalekih (a u stvari jednih pored drugih) oblasti.

Ne samo poluga nego i tačka oslonca.

U opštem blatu i relativizmu to je dragocen alat.

Predlažem sebi, i vama, ovakvu metodu: prvo ću da iscitiram sva mesta iz knjige koja sam podvukao.

Posle ćemo razgovarati.

1. Već citirano: o horizontalnim determinantama... (str. 34)
2. „Može se lepo uvaliti u skoro mazohističku izopačenost poznavanja muke do dna, a ne moći izmeniti položaj. Čini se, godinama govorimo, govorimo do otužne vrtoglavice – reči, ne bog zna šta više. Osvestiti se? Osveste ludaka o njegovim kompleksima, navodno ga izleće time, a on posle nekog vremena dohvati, iz čista mira skoči s trećeg sprata na ulicu...“ (str. 38)
3. „Poražava me ravnodušnost koju otkrivam na svakoj strani, od sebe preko drugih, opet put sebe...“ (str. 38)
4. „Govorim, usuđujem se da oglasim svoju tegobu – sve radi konačne kolektivne akcije.“ (str. 39)
5. „Čitavo moje izlaganje vezano je za jedan osnovni stav: za nepokolebljivi optimizam, za verovanje da mi odavde i ovde možemo mnogo.“ (str. 39)
6. „Dok su nama – hvala za to najboljim našim očevima! – bez bola, neosetno, i naprećac iščupani grdni koreni. Recimo: religioznost, nepovredivi roditeljski autoritet, nacionalizam (velikosrpstvo). *I našli smo se na ledini, umnogome dragocenoj.*“ (str. 41)
7. Iz razgovora sa profesorom u provinciji: „Pošteno kad uzmemo, malo se u provinciji promenilo. Ništa. Ono što je obećavalo ispostavilo se da je više bio strah pred režimom. Mi smo i režim, sila, vlast – za njih. Čim smo popustili dizgine, te dabrove malograđanske ne možeš da prepoznaš. Skupljaju hranu, opet, u svoje rupe. Zarazni su. Ti, ne, ti nisi apsolutno u stanju da zamisliš kako takva okolina usisa čoveka, kao mrvu. Smrt svakome koji bi nešto drukčije hteo.“ (str. 65) „Plate, honorari? Da se on ne oseća poražen zbog ovakvog sazrevanja jednog poleta koji je vodio vertikalno, kao koplje u nebo?“ (str. 63)
8. „A bolje bi im bilo da prihvate savet o intenzivnom iscrpljivanju, zainteresovanom makar za borbu protiv svoje intimne čame – time bi već, automatski, i društveno više valjali.“ (str. 96)
9. „*Majka*: Ah, ti smatraš da se živi onoliko koliko se živi suštinski, koliko se nečemu pripada.“ „*Majka*: Svesna sam da mora da postoji obračun roditelja i dece, i da ovaj naš nije samo to: naslućujem u njemu grdnu okuku.“ (str. 128)
10. „I još uvek je bolje, kakav-takav, prilaziti ljudima, uza sve ograde, izmišljene i materijalne, nego se tuđiti i ne prilaziti nikako.“ (str. 198)
11. „Postoji bliži svet, sa kojim ćemo se, je li, prirodno, dosadno 'družiti' – upleteni strukom, rodbinom, ženama – posećivati se, izlaziti skupa, igrati karte... brrr! Najblaže rečeno, jenjalo je poverenje u autentičan život, u poeziju, u sposobnost da se

tako reći od sveg usputnog, bez posebnog izbora, pravi poetski doživljaj, izuzetan, jedinstven.“ (str. 199)

12. O današnjoj mladoj generaciji, on, dvadesetšestogodišnjak: „Hoću da formulišem poraz koji vidim ispisan za sebe u njihovom stavu.“ (str. 202) „Želim da izbegnem deljenje generacija tamo gde jaza nema...“ (str. 205)

13. „Kafanom se, znači, predstavlja našoj pažnji jedna duhovna oblast. I zaista, ako se pogledaju ukupne jednačine gornjih roditelja, kafana, između četiri nepoznate – pored kuće, službe i otadžbine – ona štaviše sublimno zamenjuje vrhunske plime slobode.“ (str. 207)

14. O duhovnim radnicima: „... ispoljavaju očit nedostatak angažovanosti u životnoj akciji, nedostatak volje ili i same sposobnosti.“ (str. 219)

15. „Možda će mi nekad biti i krivo što u mladosti nisam znao da nisam ružan.“ (str. 258) „Meni lično, ni u jednoj prilici nije davala potrebne slobode svest o postojanju drugog čoveka kraj mene, koga ja ne mogu da ne povredim već svojim prisustvom.“ (str. 276)

16. „... živim u prelomno doba kad se na raznim stranama ruše kategorije, i starog braka i stare ljubavi isto tako, i kad ljudi ukupno *nisu na visini ideja koje nose*.“ (str. 280)

17. „Ostaje jedino sržna potreba za svojim ljudskim samoodržavanjem. Simboličnim – kakvo bi drukčije bilo izvodljivo!“ (str. 285)

PRVO: SUMNJU

Blisko je sve ono što je Sveta govorio o terenima kao raščišćenim za nas, nalazimo se na dragocenoj leđini, očevi su grcali u obručima, za nas to ne važi, ostaje nam, izgleda, samo da pre-strojimo svoje redove, da dobro razaberemo kako stoje stvari i da, zatim naglim naporom volje krenemo i – nađemo se u novom svetu: u jednom totalnijem, neposrednijem životu, u životu bogate čovečnosti. U životu u kome pune ljudske individualnosti pružaju jedne drugima autentične trenutke, u druženju koje ima vrednost istovremeno poezije i stvarnog života...

Ako se ova moja vizija punijeg života ne shvati kao ironisanje već kao sasvim ozbiljna skica ideala za koji sam siguran da živi u mnogim predstavnicima moje generacije, treba pažljivo razabrati šta to stoji između naše svakidašnjice i tog punijeg života. Svakidašnjica nam je često prenapregnuta, kad nije kapitulantski kartaroška ili rakijaški-kafanska, u nekom nastojanju da postignemo to odvajanje od „dragocene ledine“ na kojoj se nalazimo, od koje nam treba još kao samo tek nekoliko bistrih vidovitih intelektualnih koraka.

Kao ključ za situaciju javlja mi se večiti optimizam redaka koje je pisao vrlo nesrećni i vrlo talentovani Sergej Mihajlovič (Ejzenštejn). Od prvih poslerevolucionarnih dana sve do pred njegovu smrt (između 1918, dakle, i 1948) stalno se u njegovim avangardnim tekstovima nailazi na uverenje da smo raščistili teritoriju i da smo neposredno pred pobedom.

Opasno pitanje sviće iz ove asocijacije: nije li taj ljudi optimizam, kombinovan sa svešću da smo odbacili prošlost i da nam treba još samo malo odvažnosti, ujedinjenja, akcije, napora ili nečeg sličnog – pa da postignemo ono čemu stremimo, nije li on varka koja sama spada u jednu određenu strukturu karaktera čije je obeležje da je nov, oslobođen prošlosti i okrenut budućnosti ali sav zaglibljen, mučno i bespomoćno, u sopstvene defektne koordinate (koje su, s jedne strane, zaslužne za njegovu oštroumnost, bistar vid i plemenite ideale, a odgovorne, s druge strane, za

njegov ludački, hipnotisan hod u mestu, gacanje po želatinoznom tlu od kojega je nemoguće odvojiti se).

Stvar nije tako jednostavna. Jer gacanje u mestu nije totalno. Kreativnost čoveka o kome je reč izbacuje stalno nova dela koja počinju da predstavljaju njegovu sopstvenu, novu teritoriju. Ali ostaje tegoba sa kojom ne želim da budem u istom onakvom ratnom stanju u kakvom je Lukić. (Što „ne želim“, ne znači da i nisam).

JOŠ JEDNO PITANJE

Kakva korist od onog povremenog nasrtanja uvek na jedno isto mesto, kao talasi što navaljuju na stenu koju niti mogu da pomere, niti sebe da unište, nasrtanje koje tako bolno podseća na konstantne medvede osmice (hipnotisani hod ukavežene životinje u zoološkom vrtu)? Tekst, dotada lep, prijatan, tekući, naglo posrne, kao zamoren, počne da puze kao beba i izdiše ponavljajući, kao pokvarena ploča, da treba krenuti, da treba k. da treba kre, da treba kr, da tre.

Time indirektno pokazuje da u najdubljim korenima našeg kratkoga daha i lakom zamaranju postoje nevidljivi inhibitori, da nije u pitanju jednostavno nasleđena očinska lenost.

Pojava ovih slepih mrlja razotkriva nas naglo pred sobom kao posednike izrazito urbanih modernih duševnih vododerina i glibova.

Najgore je što, nasukani na takav psihički sprud, nikada ne znamo kud ćemo sad sa sobom. Kao da medvedim osmicama hoćemo da što dublje ostavimo u vremenu otisak: na ovom mestu se završava slepa ulica, budi oprezan.

KAO KOD KUĆE

Kroz knjigu Svete Lukića čovek prolazi kao kroz svoju kuću, ponegde je tesno, neki prozor je musav, sapleteš se o cipele zaboravljene nasred sobe. Iz slučajno otvorene fioke izleti neočekivano hrpa prljavog veša, zar je moglo toliko da ga stane? Sve te balave maramice i rasparene, nezakrpljene čarape podsećaju te na prošlost koju nisi raščistio. Privremeno si je smestio svu u jedan koš i sada bolesno-sentimentalno, ali sa jednim smešno odlučnim izrazom na licu prebiraš-odvajaš, ovo se baca, ovo se krpi, ovo da se sasuši za herbarijum uspomena.

Prosto fiziološki godi koliko je on, pišući o sebi, ležerno iskren i pošteno i umesno nezadovoljan. Odmah hoćeš da se supotpíšeš, da kažeš da on to radi u ime svih nas. Stariji su nas zatrpali svojom samozadovoljnom, visokom, u stvari naduvenom, folirantskom kulturom. I sad, kad se nađeš pred čestitim a književnim i društveno odgovornim tekstom, stalno te spopadaju neke neodoumice oko ovog „romana o jednom stanju duha“, kao: može li to da dobije pasoš, da nije to suviše privatna dnevnik, pa on, bogati, prepričava spletke, citira privatna pisma, ulične razgovore!

DVOJAKI ODNOS PREMA SVETU

Lukić na dva načina negira svet u kome živi.

1. Otkrivajući u svakodnevnom, privatnom, pijačnom (krevetskom, uličnom, stepenišnom) zbivanju – autentični, stvarni ljudski život. Pod njegovim pogledom vulgarno obični trenutak počne poetski da zrači. Lukić je otkrio da je dovoljno pažljivo pogledati ono što se događa pa da ono počne da dobija neku novu, dotada nepostojeću vrednost. (Da li je to zbog toga što se niko sa stvarnom pažnjom i radoznanom ne bavi stvarnim pojedinačnim životom savremenog čoveka?)

2. Oštrim kritičkim i samokritičkim odnosom razotkriva naizgled nevidljive opšte istine, zaseca tumore, hirurški precizno odvaja bolesna tkiva od zdravih, pronalazi gde su nova tkiva prignječena i sputana, gde se pod pritiskom stranih izraslina deformišu, gde umiru, gde bi mogla da se lepo razrastu, šta im smeta da dišu i metabolišu.

Taj dvojadi odnos prema svetu – poetski i kritički – čini da se njegovi tekstovi shvataju ponegde kao stilski nejedinstveni. U pitanju je, međutim, osobeno jedinstvo. Lukićevu esejističku prozu ne bi bilo moguće zamisliti bez večite oscilacije između poetskog i kritičkog odnosa prema svetu, bez, u različitim ritmovima organizovane, večite smene u njegovoj prozi, uživanja u svetu kakav jeste i moralistički angažovanog traganja kako da se taj svet promeni, jer je u njemu malo mesta i prilike za rascvetavanje čoveka, za samoostvarivanje.

Baš zato što je etički opredeljen, on u izvesnim ljudima nema svoje književne pristalice. Preduslov za estetsko uživanje u ovoj prozi (ili: za estetsko življenje s njom) jeste da se prihvate određene etičke premise. Na primer: da je pojedinačni čovek neprikosnoven vrednost. U tom spoju (i kontrapunktiranju) etičkog i estetskog stava leže mnoge još neotkrivene, neizanalizirane dovoljno, draži Lukićevog pisanja.

Ne treba žaliti za onima koji samo parcijalno dožive ovu prozu. Dođu, onjuše, izaberu parče za sebe sa tog veličanstvenog intelektualnog banketa, gricnu zadovoljno odabranu epizodicu-anegdoticu i inferioristički se povuku pred ostalim, ili: uz prezrivu grimasu, kao – ne zanima njih taj verbalizam, sva ta literatura i filozofija.

BEOGRADSKI ODNOS PREMA ŽIVOTU

Vodio me je pre nekoliko godina prijatelj čak na početak Grobljanske ulice da mi pokaže onu slavnu, raskokodakanu, rečitu posmrtnicu što se završava: „naš mili narodni Đorđe“. Jedan drugi uspeo je, posle puno napora, da nabavi jedan primerak „našeg milog narodnog“, „koga ćemo pamtiti dok je sunca i čovečanstva“ za svoju kolekciju. Evo je sad odjednom – prepisana, u „Razlozima“!

Slično je bilo i sa onim člankom u „Politici“: „Odgrizao uvo predsedniku kućnog saveta“, koji je Bora Ćosić, izrezan, nosio u novčaniku i nežno mu se divio.

Nije to, dakle, samo zlatna osobina Svete Lukića da uživa u trenucima u kojima autentični život zazvuči kao najpoetičniji literarni trenutak. Ispovedajući kult stvarnosti, i predano mu služeći, Sveta Lukić postupa sasvim generacijski, reprezentativno.

Da li je to osobina naše generacije (ili beogradskog mentaliteta uopšte?) – to negovanje veštine prepričavanja običnih događaja koji tačnim opisom, bez ikakvih dodavanja, postanu dramatični, poetski, bizarni komadići literature?

Biće da je to Beograd, taj samopouzdan grad-dečak, brbljivko. Zasluga poslednje književne generacije njegove samo je u tome što ga prenosi u literaturu direktno, sa poštovanjem.

Iz toga grdnog usmenog života-literature Lukić crpe bogatu dokumentaciju za ono što naziva horizontalnim determinantama.

ČUDAN PROZOR U POZNATO

On ispriča ratno detinjstvo jedne ulične družine dečaka, opiše surovo studentsku radnu brigadu, reporterski izanalizira karaktere iz ekipe koja se skuplja na jednoj beogradskoj plaži, prenese brojne podatke o muško-ženskim sudarima, htenjima, idealisanju i praksi.

Kao da je otvorio nov prozor. Pogledaš kroz njega i vidiš ono što gledaš otkako si se rodio.

Ništa novo, u stvari, a ipak, nešto se dogodilo.

Velik broj knjiga kod nas sobe su bez prozora. Ili, tek sa prozorima u druge knjige, u prošlost romantički stilizovanu ili „u porodicu u kojoj je pisac proveo detinjstvo“. Siromašna i ćudljiva arhitektura: ma koliko bila živa i životna, čak revoltirana i angažovana, još uvek osećaš da knjiga ta više miriše na čitaonicu nego na svežu kravlju balegu na provincijskoj srpskoj kaldrmi u pijačni dan.

I šta sad da radimo sa tim „horizontalnim determinantama“? Zar si siguran, Lukiću, da taj pesak, ta vuna od ljudskog života, sa čičkovima u runu, prašinom i kojekakvim istorijski nataloženim brabonjcima, mogu da predstavljaju bilo kakav oslonac i, šta bi ti čak hteo, katapult za novo uspravljanje čoveka?

RASTRČALI SE PACOVI: FENOMEN PRIVATNI ŽIVOT

Sad izlazimo na novu teritoriju.

Lukićeva esejistička proza osvaja kompleks Privatni Život, kreće se na samoj ivici stvarnosti i literature, uz stalnu opasnu mogućnost da bude usisana u privatnost konkretnog življenja u koje zaviruje, kojim se strasno bavi, kome samozvano sudi, u čije ime samozvano ambasadoriše.

Na toj, najopasnijoj okuci, Sveta Lukić izvrsno balansira.

Fenomen Privatni Život ranije nije bio pristupačan. Situacija pre revolucije, za vreme rata pa i posle rata, sve do Šestog kongresa, činila je mnogobrojne sitne-privatne aktivitete i intimitete klasno i istorijski obojenim i uslovljenim pojavama.

Tek od trenutka kada su materijalno-ekonomskom organizacijom načina života *praktično* razmršeni čvorovi sukoba ličnost-društvo, kada su pronađene materijalne poluge za integraciju, kompleksnu i humanu, intimnog i javnog života svake ličnosti, kada su proizvodni odnosi počeli da se oslobađaju dotada „većitog“ i „nerešivog“ konflikta, stvoreni su uslovi da se u nadgradnji razviju novi intelektualni aparati za razmatranje privatnog života ljudi. Tek sada je čovek-pojedinac, kome su otvorene mogućnosti za školovanje, za druženje sa drugim ljudima, za sticanje svakog mogućeg socijalnog statusa, prinuđen da u objašnjavanju svog životnog puta i svoje životne stranputice prebira sam po sebi, jer su opšti klasno-istorijski uslovi za pasivitet, prinudni parazitizam i fiksiranje svakog čoveka za njegov bedni *status quo* iščezli. U svom ličnom životu čovek je zaista prepušten sopstvenoj odgovornosti pred samim sobom.

Rešenje čvornog problema naglo je obelodanilo masu sitnih čvorića i zamki, sve što je ranije bilo pokriveno i zamrznuto, sakriveno Glavnim Konfliktom.

Kao kad u „Goloj godini“ (Boris Piljnjak, 1922), ispod srušenih prodavnica soli, ispod starih magaza, počnu da kuljaju pacovi, da jure bezglavo na sve strane.

Dok su stajale stare radnje pacova kao da nije ni bilo.

Dobar deo odgovornosti za individualni neuspeh, pa i zasluga za lični uspeh, ranije je nosilo društvo i opšti uslovi, ne pojedinac. (U klasnom društvu gotovo da je rođenjem deteta bio određen socijalni dijapazon budućeg čoveka. Iznenadjenja su pripadala retkim i izuzetnim ličnostima. U doba karata i tačkica, Društvo kao celina brinulo se o svakom zimskom kaputu svakog deteta... Student se upisivao na univerzitet a anonimni predstavnici zajednice donosili su odluku šta će da studira.) Ličnost je dakle, imala za svako eventualno posrtanje unapred opravdanja koliko voliš. Ona nije mogla da snosi punu odgovornost za sebe, za svoje ovakvo ili onakvo samoostvarenje.

Sveta Lukić je, otkrivši novu teritoriju, koja pripada samoodgovornoj ličnosti, zakoračio u „periferiju“ našeg „društvenog života“, možda u centar našeg pravog svakodnevnog življenja.

Oblast samoupravljanja sopstvenom ličnošću.

Najznačajnije je to što on, zapisničar i komentator, pažljivo istražuje čime ljudi pravdaju svoje kapitulacije, svoj hod linijom najmanjeg otpora, oportunističko predavanje bednom od danas do sutra življenju na sitno i na parče. Čime pravdaju odricanje od početnih ambicija, snova, ostvarenja svoje lične formule, svog sopstvenog talenta.

On jasno vidi razgranatu opštu praksu zbacivanja tereta samoodgovornosti uz pomoć „životnih teškoća“, „naših uslova“, „našeg mentaliteta“. Sveta Lukić pažljivo raspreda naše nacionalno-malograđanske fantome i narcisoidnu mitologiju neuspeha.

ŠTA JE URADIO

Sveta Lukić je jedan od prvih ljudi koji je pristupio značajnom poslu pripreme jedne nove bogate hiljadupostotne duhovne produktivnosti koja se nalazi pred nama.

Ostvarenje novih ogromnih rezervoara ljudske produktivnosti u materijalnoj proizvodnji i proizvodnji produkcionih i socijalnih odnosa izaziva i podstiče na refleksu u „nadgradnji“, u oblasti privatnog života. Zasad, još uvek se brže razvezuju ranije potiskivane žudnje za posedovanjem materijalnih vrednosti, predmeta koji znače standard i ugled, nego nove intelektualne slobode i poetski aktiviteti. Ovome drugom Sveta Lukić je „Razlozima“ utabao korisnu i zanimljivu stazu.

Obeležio je mesta na kojima nam optičke varke saopštavaju da se nalazi zid, a zida u stvari nema, napipao je nove nevidljive zidove, dosad neuočene, istakao je nove putokaze za literaturu, ka egzistenciji aktuelnog, živog čoveka.

Pozvao je na totalnu reorganizaciju privatnog života, na izlaz iz krugova, ne uvek siguran u uspeh, ali uvek sa sigurnim kriterijumima šta je to uspešan i zreo život.

U drugačijoj verziji (poduži, drugačije oblikovan prolog), prvi put objavljeno u časopisu *Delo*, br. 11, novembar 1960.

ZAKLJUČCI

MORALNI I SOCIJALNI SMISAO INDIVIDUALNOG LJUDSKOG ŽIVOTA

PRVO: MLADI¹

Mladost kao biološko-istorijska činjenica često se neopravdano bogati nekim, kao automatski iz nje proizilazeći, socijalnim vrlinama kao što su: progresivnost, aktivizam, veći stepen poleta, kritičnosti, potrebe za promenom, hrabrošću.

Bilo bi zaista dobro kada bi bogata biološka energija, oslobođenost od negativnih iskustava i sve drugo što mladost prirodno poseduje dobijalo i svoj prirodni nastavak u društvenom aktivitetu, avangardističkom angažovanju, svežem i prodornijem mišljenju. Baš mi, međutim, imamo priliku često da osetimo koliko među najstarijim ljudima ove zemlje ima više mladosti, samosvesti, hrabrosti i kritičnosti i drugih osobina koje se pridaju mladima nego što ih ima među mnogim našim vršnjacima.

DRUGO: INTELEKTUALAC

Pokušao sam, tražeći bliže odredbe ovoga pojma, da pođem od onoga što se pod tim pojmom podrazumeva u svakodnevnom govoru: pod „intelektualcem“ podrazumevaju se najčešće ljudi koji su svršili velike škole, „intelektualci“ to su oni sušičavi moljci koji trunu po arhivama i bibliotekama (ali znaju, recimo, grčki) i svi oni kafanski stratezi koji uz upotrebu stranih reči ispredaju svake godine nove, uvek iste, teorije života, uspeha i sudbine čovečanstva.

Kad pogledaš ko sve za sebe rado kaže „mi intelektualci“ odmah vidiš da taj pojam kod nas još uvek nije daleko od „mi gospoda“.

Ovakvo shvatanje nije svojina samo primitivnijih obrazovanih malovarošana, školovanih uz krvav novac oca-seljaka.

Na jednom od najjednostavnijih psiholoških testova – *Draw a Person* – nacrtajte osobu, mnogi ljudi nacrtaju – samo glavu. Da li je samo glava – čovek? I da li je intelektualac – samo glava? Mnogi, eto, ne angažujući svest, tako misle. Od jabučice, a naročito od pupka naniže, kao da se prostire životinjska oblast, nehumano, ljudsko telo sa svojim neintelektualnim prohtevima.

Dakle, razmatrajući temu: ŠTA JE INTELEKTUALAC? dolazimo do teme: INTELEKTUALAC KAO PSIHOGENA DEFORMACIJA ČOVEKA.

Tražeći razloge i ekonomsko-socijalne korene ovome, naći ćemo ih u još uvek čvrstoj (da li ponegde tek malo napukloj?) *podeli rada*, po kojoj jedni kopaju a drugi misle, po kojoj intelektualne poslove kao što su kulturni aktiviteti, planiranje, rukovođenje, odlučivanje, obavljaju ljudi određenih profesija čvrsto zatvorenih u same sebe.

Ipak, neko nas spasava iz ćorsokaka u koji smo stigli vođeni akademski formulisanom temom: Seku Ture, jedan od najumnijih ljudi našeg vremena, izrekao je nedavno iznenađujuću i prijatnu

---

¹ Referat o temi „Mladi intelektualac danas“ na Drugom stražilovskom susretu, decembra 1960, u Novom Sadu. (Nap. Makavejev.)

misao o tome šta je pravi intelektualac. Ne onaj ko je školujući se izgubio svaku vezu sa životom svoga naroda. INTELEKTUALAC SE MOŽE SMATRATI ONAJ ČOVEK, ŽENA I DETE koji se u situaciji u kojoj se nađu – zrelo ponašaju.

Ako intelektualnu svest, kako se ona manifestuje u ljudima oko nas podvrgnemo preispitivanju uz pomoć kriterijuma KAKAV JE TAJ ČOVEK u AKCIJI, dakle, ONDA KADA TREBA donositi ODLUKE, moraćemo, ako nastavimo da se krećemo među univerzitetski obrazovanim ljudima, poduže da hodamo sa svojim fenjerom bez uspeha. Da bi nas, ako samo malo krenemo ka *praktičnom životu*, „u privredu“, obasjala istinska svetlost intelekta u akciji koji poseduju mnogobrojni radnici-aktivisti, ljudi sa manjkavim klasičnim obrazovanjem, ljudi koji često ne umeju da se lepo izraze, ali koji misle i osećaju kreativno i nalaze se spontano u samom srcu problema.

Znam da ovakve teze mogu da zvuče podanički pošto živimo u zemlji u kojoj ti ljudi „drže vlast“, znam, takođe, da me je u susretu sa pravim, proizvodnim radnikom često bilo sramota što dolazim kao posmatrač „odozgo“, kao jedan sa čistim rukama, i da u tom stidu, koji je neki finiji naprednjački derivat građanskog licemerja, ima takođe nešto od akademizma, i to najnovijeg, korčaginskog, onog koji *a priori* ne dozvoljava „intelektualcu“ da se oseti i sam kao radnik i produktivan čovek.

Pored sveg bunta protiv pridavanja „intelektualcu“ lažnih građanskih oreola nekog umnijeg i finijeg bića, sagledavanja u njemu nečeg gospodstvenog i superiornog jer nije „Crnac“ (u našoj sredini prvenstveno: jer nije seljak), moramo zadržati rezervu i prema nekadašnjem levičarskom preziru i apriornom nepoverenju prema „intelektualcu“. Baš zato što je ova zemlja stvorena stvaralačkim naporom mnogobrojnih pravih intelektualaca, koji su se celi ugradili u njene temelje, obrazovanih ljudi koji su do krvi i kostiju bili intelektualci-radnici, ljudi koji su u traženju puteva bili ujedinjeni sa radnicima-intelektualcima.

U zaključku da intelektualcem smatramo svako zrelo misaono ljudsko biće ma na kakvom poslu se nalazilo, ostaje nam da podvučemo da mnogi „intelektualci“ kojima taj naziv pripada po mestu koje zauzimaju u podeli rada ostaju zarobljeni i deformisani funkcijom svoga poziva isto kao i oni radnici koji svojim radom u proizvodnji ne prevazilaze ispunjavanje zahteva radnog mesta na kome se nalaze. Intelektualcima smo, dakle, označili sve duhovno, životno, stvarno ljudski produktivne ljude.

I TREĆE: DANAS

Naš zadatak, ovde, bio bi da posle analize duhovnog aktiviteta generacija koje nam prethode, i situacije u kojoj živimo, pronađemo svoje probleme, svoje zadatke i svoje stavove, da pronađemo merila duhovne produktivnosti, reproduktivnosti i neproduktivnosti, da formulišemo svoja htenja i svoja nezadovoljstva i da označimo svoje puteve.

MERILA DUHOVNOG (INTELEKTUALNOG) AKTIVITETA?

Šta podrazumevam pod terminom „duhovni aktivitet“? Već pomenuta klasična građanska podela čoveka na humano misaonu glavu i nehumano biološko telo sa svojim kojekakvim sokovima i lučenjima koja čine da čovek ponekad „izgubi glavu“ (pazite: „izgubi glavu“, naša jezička tradicija vrlo je bistra i precizna), pa se prepusti, recimo, „vrtlogu strasti“, „ponorima poroka“, „bestijalnosti“ itd., čini da se „duhovni aktivitet“ shvata kao rad koji čovek obavlja glavom, mozgom.

To nije netačno, ali nije ni sasvim tačno. Nemoguće je biti čovek bez mozga, ali čovek bivstvuje i biva čovek ne samo glavom već celim svojim bićem, dakle i telom.

Znamo da je doktor Džekil, ugledno građansko lice, bio vanredno sposoban i misaon intelektualac, ali ne možemo da sporimo da se i u njemu skriveni gospodin Hajd takođe zanosio raznim idejama i imao svoj sopstveni svet misli, želja i snova.

Bilo bi nekorektno, prema istini, na primer, kada bih ja sad tvrdio da se obraćam samo vašim ljupkim džekilovskim licima, pokazujući vam samo svoj ljupki džekilovski lik. Moramo biti svesni da se ljudi sa svim ljudima oko sebe sreću celim svojim bićima i da sve što ne stižu da kažu ili sakriju govorom biva saopšteno na neki drugi način. Sve što nema neposredno biološku ili fiziološku funkciju, svaki individualizovani aktivitet, u kome, dakle, učestvuje ceo čovek (to razumno, osetljivo biće, čovek kao ličnost – predstavlja *duhovni aktivitet*).

Verujem da je ponekom teško da shvati da jedna pasivna vožnja automobilom, recimo, nije samo obično prevoženje samog sebe s jednog na drugo mesto grada, u kome se prosto angažuje fiziološki sistem refleksa uz pomoć čulnih aparata (vid, sluh, koncentracija, refleksni lukovi, psihomotorne reakcije), nego da se u čoveku koji se bavi šofiranjem zbivaju i razna druga „nepotrebna stanja“, da on i protiv svoje volje za vreme te vožnje mašta, da u njemu živi celokupno njegovo dotadašnje iskustvo i da se kojekakve ideje i uspomene, o kojima on zna ili ne zna, na razne načine infiltriraju u taj banalni posao koji on radi i za koji je zaista dovoljno imati samo položen šoferski ispit. Čovekov aktivitet, dakle, ukoliko nije gorilski ili mašinski, rečni ili biljni, a on to ne može da bude, jer on nije ni majmun ni pisaća mašina, ni reka ni suncokret, mora da bude duhovni aktivitet ma koliko se nama činilo da nije. Čovek je osuđen na to da uvek bude čovek ma koliko se on od toga branio i tvrdio da to nije istina i da on to ne može da bude uvek (i ma koliko ga to ponekad opterećivalo, ponekad, u stvari vrlo često, kad bi bilo jednostavnije biti životinja).

Često se misli i kaže: dok se branim, ja sam biološko Biće, dok obavljam automatske radnje, hodam, opažam, ponašam se mahinalno, dakle mehanički itd. Ipak smo svi svesni da je u jednom sasvim malom, maleckom *pokretu noge Džemsa Dina*, sasvim *mahinalnom*, i sasvim *čisto refleksnom*, i možda *ispod svakog praga svesti*, koja je *samo malo* nagazila papučicu za gas, bila sadržana *čitava sudbinska odluka celog jednog čoveka vrlo bolno svesnog samog sebe*.

Ta odluka, to je duhovni aktivitet.

Iz tvrđenja da je čovek duhovno, ljudski, aktivan uvek, celim svojim bićem, dakle, i kada *nije svestan pravog smisla svojih postupaka*, moglo bi da se zaključi da je čovekov aktivitet motivisan nesvesnim htenjima i da je po svojoj suštinskoj prirodi van kontrole razuma. Iz toga bi se dalje moglo zaključiti da čovek ne može da odgovara za svoje postupke.

Pogrešno.

Naprotiv.

To što je čovek *uvek aktivan celim svojim bićem* čini ga ljudski odgovornim za *sve njegove postupke*.

Građanska Bajka o kontrolisanom i uglednom doktoru Džekilu u kome se krije razuzdani i pokvareni mister Hajd nije samo stravična i tragična priča o rascepljenom biću koje gubi kontrolu nad samim sobom nego i jedno intelektualističko pravdanje Džekilovo. Stivensonov roman o tom *homo duplexu*, pripadniku građanskog društva, džekilovska je racionalizacija njegove pat-situacije, njegove nasuprot-njegovoj-sopstvenoj volji autodestruktivne aktivnosti. Sudeći po samom romanu, destruktivnost je osobina ružnog gospodina Hajda, koji simbolizuje podsvest uglednog doktora. Tek pažljivim razmatranjem otkrićemo da je i doktor Džekil, sa svojom tobože konstruktivnom samokontrolom, izrazito autodestruktivna osoba, a da je nesrećni Hajd – stvorenje koje čezne za ljubavlju!

Svest o tome da je čoveku moguća spoznaja sopstvenih duhovnih tajni, da je čoveku moguće druženje sa samim sobom, da je, dakle, moguć unutarnji kontakt između svesnih i nesvesnih delova njegovog bića, baca naročito svetlo na džekil-hajdovske duhovne strukture.

I ne samo to.

Čoveka, dakle, ne možemo da procenjujemo samo po onome što govori, što deklarativno saopštava.

JEDINI PRAVI KRITERIJUM ZA PROCENU LJUDSKIH POSTUPAKA JE CIELOKUPNA DELATHOST ČOBEKOBA, NJEGOV PRAKTIČNI AKTIVITET.

(Tu ćemo naći i ključ za odgovor na pitanje otkud nekim ljudima koji ne poseduju neke oratorske sposobnosti, niti ono što se klasično smatra misaonim aparatom intelektualca, vanredna društvena prodornost i visok autoritet. Baš to pokazuje da su integriranost ličnosti, bogato životno iskustvo i unutrašnja sigurnost i sklad daleko važnije osobine za duhovnu produktivnost nego kvantitet klasičnih znanja, terminologija i sposobnost tečnog izražavanja.)

ŠTA JE OSTVARILA GENERACIJA KOJA NAM PRETHODI?

Potreba za praktičnom procenom vrednosti ljudskih postupaka zahteva da tražeći kontinuitete sa intelektualnim aktivitetom prethodnih generacija, ne tražimo prvenstveno pisane tekstove i akciju u oblasti nadgradnje. (Iako je to oblast u kojoj mi prvenstveno, i praktično, živimo, u kojoj neposredno delujemo i u kojoj imamo potrebu da pronađemo formulu za dalju akciju.)

U proceni intelektualnog aktiviteta generacija čije nasleđe primamo moramo da pođemo od njihovih praktičnih rezultata.

Nalazimo se u nezavidnom ali dostojanstvenom položaju.

Pročitamo li do sada napisane knjige, proslušamo li do sada napisanu muziku i pregledamo li do sada naslikane slike, lako ćemo zaključiti da treba i da se može misliti, napisati, komponovati, izvajati, bolje, lepše, senzibilnije.

Stanemo li, međutim, da se merimo sa onim što je *praktično* i *bazično* ostvareno u duhu Marksove jedanaeste teze, koja predlaže da se siđe sa katedre i uzmu u ruke ekonomsko-materijalne poluge kojima se pomera svet – naći ćemo se pred velikim delom i velikim poslom koji nas čeka.

Imamo, kao generacija, tu sreću ili nesreću da rastemo posle generacije koja je u sebi našla snage da u kratkom istorijskom periodu ostvari ne jedan nego nekoliko sudbinskih zaokreta cele zemlje.

Mislim na:

rušenje građanskog društva i socijalističku revoluciju izvedenu vrlo sigurno u složenim okolnostima unutrašnje i međunarodne političke situacije,

zatim na:

riskantno, krajnje hrabro, sudbinsko nepristajanje na ulogu „mlađeg brata“ u staljinski koncipiranoj porodici socijalističkih država i, konačno,

na najbezbolniji ali i najepohalniji rezultat – na odlučno samokritično i samosvesno oslobađanje unutrašnjih društvenih snaga od do tada naizgled nerešivog klinča između državističkog aparata i reakcionarno-primitivističke stihije, oslobađanje koje na *praktičnom terenu*, van ljudskih glava, predstavlja OTVORENI PUT ČITAVE JEDNE DRUŠTVENE ZAJEDNICE KA SLOBODNOM UDRUŽENJU NEPOSREDNIH PROIZVOĐAČA.

Dok je prva faza revolucije imala značaja možda prvenstveno za samu zemlju, Balkan i delimično Evropu, druga za polovinu sveta koja pripada socijalističkom bloku, *treća je univerzalnog značaja za sve narode i sve ljude na svetu.*

Imamo ispred sebe, dakle, generaciju sa doslednim moralom i aktivitetom, sa unutrašnjom doslednošću svojim principima i snosobnošću za izvlačenje praktičnih konsekvenci iz svojih teorijskih stavova.

Ta generacija razrešila je mnoge čvorove ostale iz prošlosti, ali nije se tu zaustavila. Već danas njeni rezultati zadiru daleko u budućnost ove zemlje mnogim novootvorenim procesima koji će se tek razviti i procvetati.

Time je ona sebi obezbedila većitu mladost, onemogućila antagonizme između starih i mlađih i čak izazvala u mladoj generaciji pitanje: hoćemo li moći da dorastemo do onoga što su stvorili naši stari?

Nezadovoljstvo postojećim i praktično menjanje sveta, ono što je mladi gnevni 27-godišnji Marks tražio 11-tom tezom o Fojerbahu, ozakonjeni su kao pravilo društvenog života u ovoj zemlji. To postavlja pred nas, koji smo se tek malim delom svojih života registrovali u prvim fazama nove istorije ove zemlje, veliku šansu da dostojno dorastemo, svojim aktivitetom, do onoga što je stvoreno i zatim nastavljamo dalje.

ŠTA SE DANAS TRAŽI OD NAS?

U prvoj fazi revolucije da bi se bio dobar borac, bilo je dovoljno biti patriota rešen da pomogne isterivanje neprijatelja. Sama situacija unapređivala je ljude i činila da oni od boraca-patriota postaju revolucionari i klasno svesni ljudi.

Period obnove zemlje i intenzivne industrijalizacije zahtevao je veću i širu socijalnu svest i spremnost na odricanje od „odmora kraj rečice“. Sukobi sebičnih privatnih i neminovnih opštih interesa izazivali su trenja i lične krize, točkovi progressa morali su da šljafuju često u blatu sitnosopstveničkih interesa a lageri su se zaribavali od birokratskog peska koji bi gonio mašine na prazan hod. Ljudi su često od samosvesnih aktivista postajali samo poslužioc i komplikovane mašine istorije, čiju ćud ne poznaju sasvim dobro, koja se ponekad pokvari, pa je treba vezivati žicom, iz koje ponekad izleti neki nepredviđeni zavrtnanj pa udari nekog u glavu, iskopa nekom oko. Prirodno je što je bilo i dezertera koji nisu mogli da izdrže, prirodno je što su neki bežali ka neprijatelju, pretvarali se u mehanizme i poistovećivali se sa aparatom u kome rade i koji je trebalo da im služi.

Ekonomsko-politička reorganizacija društva, čiji je ugaoni kamen promenjen položaj čovekov u proizvodnom procesu i ozakonjenje principa samoupravljanja, otvara naglo čitav niz dotada zamrznutih i okamenjenih relacija ČOVEK-DRUŠTVO.

Ukidanjem svojinske distance između čoveka i sredstava za proizvodnju, oslobođenje od namnog rada i prevazilaženje podele rada predstavlja ukidanje, za sve dosadašnje sisteme većitih, barijera među ljudima.

Uklanjanje materijalnih osnova koje su do sada stavljale ljude u konkurentski, izolovan ili mistifikovan položaj znači početak čitavog niza oslobađanja u ljudskim odnosima i samim ljudima.

Ovaj proces zahteva uspostavljanje mnogih novih komunikativnih linija među ljudima, unosi u nekada zvanične i neizbežno poslovne odnose novu čovečnost, toplotu, brigu za drugog čoveka, traži da se spremnost na slušanje zameni razmišljanjem i sa odlučivanjem. Zajedničko odlučivanje neposrednih proizvođača znači novu mogućnost za afirmaciju ljudske kooperativnosti i solidarnosti, *novu mogućnost za duhovni aktivitet i produktivnost.*

Došli smo do problema: REFORMA MATERIJALNO EKONOMSKIH ODNOSA ZAHTEVA REFORMU ČOVEKA.

Sistem samoupravljanja, kao konsekvencu na individualnom planu, zahteva postojanje samoupravnih ljudi, bića koja su spremna da integrirano i svesno, celim svojim osećajnim bićem, praktično deluju.

Jer je lični interes pojedinca postavljen kao osnovni činilac i preduslov opšteg društvenog napretka.

PRVI PUT U ISTORIJI SVETA POSTAVLJA SE SVAKOM ČOVEKU PRAKTIČNO ŽIVLJENJE CELOVITOG INDIVIDUALNOG ŽIVOTA KAO DRUŠTVENI ZADATAK.

Zadatak, koji svaki naš čovek ima pred sobom, sastoji se u *sopstvenom pozitivnom samoostvarenju*. Traže se praktični putevi za nerascvetalog do sada čoveka, za sve dosad neprohodale ljudske snove.

Da vidimo šta nam stoji na putu.

KAKO STOJE STVARI: INVENTAR SITUACIJE

Pri pokušaju da izvršim informativni pregled situacije, nalećem na jednu reč koja mi staje kao kost u grlu.

Nekada ta reč bila je bogata i pripadala je aktivistima revolucije.

Zatim je počela da se čestom upotrebom prazni, naduvava, doteruje, dobila je mistične oreole kao Marinkovićeve *Glorija* pretvorena u neprikosnovenu bogorodicu kojoj se samo sme moliti, koje se samo sme bojati i služiti joj. Ta reč kojom tako rado žongliraju činovnici u estetici, jer je zgodna, jer se još upotrebljava u političkoj terminologiji, ta reč-fantom je NAŠA STVARNOST.

Uključujem se ponovo u izvestan dijalog sa Dobricom Ćosićem koji je povodom pojave *Razloga* Svete Lukića postavio pitanje odakle kod nas (kod mnogih od nas koji znamo i koji bismo mogli) averzija prema onome što je nazvao *sociološka terminologija*.

Dobrica Ćosić zamerio je Sveti Lukiću da izbegava da stvari nazove pravim imenom.

Duga i česta upotreba je, međutim, neke reči toliko izlizala i ispraznila da njima, pre nego što ih vratimo u govorni, odnosno misaoni jezik, treba vratiti boju, dati im, ukoliko se to može, transfuziju smisla. Tim pre što nekima od njih barata u estetici jedna destruktivna tendencija koja nastoji da se oko izvesnih pojmova i reči što duže zadrži birokratsko-religiozni oreol svetinje kojom se mogu zastrašivati i progoniti ljudi koji stoje na drugim estetičkim pozicijama. Jedna od tih „ideoloških“ reči, jedan od tih pojmova sad mi treba i ne mogu da mu se obratim pre nego što obavim sa njim ovaj temeljni demistifikatorski, ako hoćete i karnevalski, diditi-ritual. Baš u naporu da se tome zvonkom terminu NAŠA STVARNOST, koji je naduvan toliko da je, postajući opšti počeo da biva ničiji, vrati njegovu, kako bi to rekao Egerić, energetska zrna razuma.

Ukoliko postavljamo sebi kao imperativ življenje u stvarnosti, praktično življenje, dakle, u našoj današnjoj stvarnosti, onda toj stvarnosti moramo prilaziti otvorena srca, voleti je takvu kakva je. I pristati na nju takvu kakva je, ako hoćemo da je menjamo i unapređujemo, bogatimo i ulepšavamo.

Ne smemo joj prilaziti sa zadnjim namerama, sa kanticom laka iza leđa, sa bilo kakvom farbom, ni poplašeno-namrgođeno, sa spremnim psihičkim paravanima da je sklonimo ispred očiju ako ne bude odgovarala našim željama. Istina često može da žulja, da boli, njeni su zvuci pokatkad škripa neprijatna za uvo, ponekad je ona mračna kao ponor u koji je strašno i pogledati, ali ISTINA JE UVEK LEPA ZA ONOGA KOJI JE HRABAR I KOJI VOLI ŽIVOT.

Dakle, evo kako sam se susreo sa našom stvarnošću 1960.

Ovamo dolazimo posle izvesnog vremena provedenog na studijskom radu u velikom preduzeću koje broji desetak hiljada radnika.

Među njima ima nekoliko inženjera i desetina tehničara koji su bili obični radnici iz proizvodnje i školovanjem postali to što jesu. Na jednom od najodgovornijih rukovodećih mesta u direkciji naiđete na čoveka koji je po kvalifikacijama i životnom iskustvu običan industrijski radnik. Taj čovek radi odgovorno i stručno, Bez „intelektualističkog šlifā“, posao na kome bi se univerzitetski obrazovan građanin, pun školskih šema a neživotan u praktičnom radu, jer su nas tako učili, sto puta spotakao i hiljadu puta napravio greške.

Pored ovih koje pominjem kao izrazite primere ljudi koje uzdiže naš život, ima u tom kolektivu još bar stotinu, možda i više ljudi, neposrednih proizvođača, koji suvereno rukuju milijardama dinara i donose odluke od presudnog značaja za proizvodnju i razvitak preduzeća i čine to stručnije i Bolje nego što Bi umeo najumniji poslodavac kapitalista. Ali među radnicima tog preduzeća ne nalazi se samo jedan koji je u stanju da iznese elektromotor u vreći ili iseče komad transmisionog kaiša da bi napravio sebi opanke. U tom preduzeću radio je i radnik koji je došao pijan na posao i udavio se u bazenu za otpadnu vodu.

Pokazali su nam na sastanku radničkog saveta poslovođu za koga svi kažu da prima mito, ali niko ne može da ga uhvati, a zna se da mu žena sprema zimnicu ložeći železničke pragove koje je muž dovukao iz preduzeća, muž, član Radničkog saveta, za koga kažu: „Taj ne preza ni od čega samo ako je mala cena za bruku.“

Ima, dakle, u toj *našoj* stvarnosti mnogo čega što nije *naše*, a ipak *naše* je, i ne možemo da žmurimo pred tim niti da ga izbrišemo time što ćemo reći: „To nam je ostalo iz *njihove* stvarnosti“, jer je naša današnja situacija jedna i nedeljiva ova koja sada postoji i koja zahteva našu akciju danas.

Šef koji ide na koncerte i voli da mu se službenici smeškaju i industrijski radnik koji plaća sindikalnu članarinu, ima punu kuću dece, ne odvaja se od svoje seoske sirotinje, ništa ne zna o raspodeli čistog prihoda a nosi poslovođi prase ili flašu vina da ga rasporedi na Bolje radno mesto, gde zimi manje duva vetar, i savesni aktivista koga je napustila žena pa se propio, i svi oni zajedno na velikom objektu koji će brzo vratiti investirana sredstva, i svi oni na večernjim tečajevima za podizanje kvalifikacija, i svi oni na istom zboru birača, svako sa svojim idejama u glavi, aktivista sa snom o lepom životu, šefić-laktaš sa karijerističkim kič-sanjarijama i radnik koji stanuje na selu, čovek sa dve duše, sa svojim sitnim seljačkim mućkanjima i malim radničkim navičicama, da se pere posle posla, da šalje dete u školu, da kupuje konfekcijski sako, svi su oni *zajedno ta naša stvarnost* sa kojom moramo da se suočimo *integralno*.

Nemamo razloga ni za stid ni za uznemirenost pred tom stvarnošću, koja je mnogo složenija nego što bi se moglo zaključiti na prvi pogled.

To naše danas vrlo je veliko i vrlo malo, vrlo uzvišeno i vrlo prizemno.

To naše danas u kome ima više ljubavi nego što je Bilo juče, i mnogo više pameti i mnogo više znanja i imanja, ali u kojem se, Baš zahvaljujući našem radu na oslobađanju čoveka, ujedno raskrivaju i neki, do sada neoznačeni, mrakovi.

Uzmite najnoviju „Dugu“ i pročitajte priču o ljubavnoj tragediji koja je uništila tri ljudska života. Sedamnaestogodišnja službenica, najlepša devojka u mestu i dva prijatelja koji su zbog nje izvršili samoubistvo, od kojih jedan oženjen čovek i otac dvoje dece. Pokojna Berta, koja je volela da koketuje, ljubaviše i izaziva ljude, sa lepim licem i misterioznom dušom, bila je omladinka, njeni ljubavnici i ubice bili su članovi sindikata, možda je Antun kao roditelj bio i član Društva prijatelja dece. Kažete, privatna stvar, ne čeprkajmo, ne zabavljajmo se tuđim nesrećama, to se nas ne tiče. Čekajte, kako to: to se nas ne tiče? Tri ljudska života – to nas se itekako tiče. A ko će da izdržava ono dvoje dece? I zašto ta devojka nije postala od zgodne šiparice – zgodna mlada žena i nečija supruga i majka? Zašto se ona igrala prostitutke-amaterke i zavodnice velikog stila? Da li je o tome čitala u nekom romanu u nastavcima koje izdaje neko naše socijalističko preduzeće? Ili

se svetila puritanskom klerikalnom vaspitanju? Ili je, možda, kompenzirala osećanje usamljenosti i inferiornosti ko zna zbog čega?

Dakle, kako stoje stvari?

Šta nam pokazuje inventar situacije?

Da li su pojedinačni ljudi na visini istorijskog trenutka?

Ekonomsko menjanje društva ka sve većem čovekovom oslobođenju ne dovodi do automatskih promena U nadgradnji i pojedinačnim, individualnim životima ljudi. Problem slobodnog i punog ljudskog života tek počinje da se postavlja i rešava na individualnom planu onda kada je globalno, na ekonomsko-političkom i opštedruštvenom planu, rešen.

Protivrečnost između pojedinačnog čoveka i društva otkriva nam se u novom svetlu. Na svom putu ka čoveku, društvo (društvo koje se humanizuje, društvo koje nalazi svoje čovečne dimenzije, društvo spremno da pripada ljudima od kojih se sastoji) naleće na bodljikavu žicu: na izolovanog pojedinca, neodraslog, preokupiranog sobom, nepoverljivog, nedoučenog, sa tankom svešću, tek mestimično društvenog, aktivnog i produktivnog.

Ova nova protivrečnost kao da je negativ stare: ranije je čovek nosio revolucionarne snove o slobodi a društvo se suprotstavljalo: policijom, privatnom svojinom, paragrafima. Sad društvo daje čoveku priliku, stavlja mu se na raspoloženje, a on se opire: skućenošću, nesvesnošću, nezainteresovanošću.

Revolucija je poskidala ženama feredže i dala im pravo glasa, zakonsku ravnopravnost i jednakost u nagrađivanju u privredi. One se, međutim, i dalje masovno ne bave politikom (u SKJ-u – 83% su muškarci), ne stiču kvalifikacije i ostaju u položaju pune materijalne i čak fizičke zavisnosti od svojih muževa. U tekstilnoj fabrici u kojoj radi hiljadu radnica i nekoliko desetina muškaraca žensko biračko telo bira u radnički savet – isključivo muškarce, nijednu ženu. (Priča o tankoj svesti i iskrivljenim vidicima nastavlja se: u preduzeću o kome je reč dolazi socijalistički novinar, on o toj pojavi piše i kritikuje za takvu situaciju – muškarce; dakle i dalje su *oni* odgovorni što žene ne preuzimaju odgovornost).

Sve češće srećemo se kod nas, u našoj stvarnosti, sa na izgled paradoksalnom situacijom daje istorija naprednija i humanija od pojedinačnih ljudi.

Na pitanje zašto je to tako imamo jednostavan odgovor: NIKADA DO SADA, U STVARI, ISTORIJA NIJE TRAŽILA OD ČOVEKA DA BUDE ZREO. Najvažnije je bilo da ume da bude što funkcionalniji zavrtnaj u procesu podele rada i da ume da u ratu razveže svoje sputane agresivne nagone i potrebe (dakle, svoje sekundarne motive).

PROBLEM ODNOSA LIČNOG I DRUŠTVENOG: PERSPEKTIVA RAZREŠENJA PROTIVREČNOSTI

Razrešenje formule ČOVEK JE ČOVEKU VUK time što se uklanjanjem ekonomske izolacije i bespravlja pojedinca otklanjaju uslovi za opštu međusobnu konkurenciju i potencijalnu netrpeljivost (u svemu, ne samo u radnim odnosima) ne vodi automatskom uspostavljanju i oživotvorenju principa da je ČOVEK ČOVEKU ČOVEK.

Između ove dve lozinke, između ove dve parole nalazi se čitava skala mogućih nijansiranja:

ČOVEK JE ČOVEKU KORNJAČA, ČOVEK JE ČOVEKU ZMIJA, ČOVEK JE ČOVEKU LISICA, ČOVEK JE ČOVEKU PAUK, ČOVEK JE ČOVEKU STENICA, ČOVEK JE ČOVEKU NOVAC, ČOVEK JE ČOVEKU UKRAS, ČOVEK JE ČOVEKU SVINJA, ČOVEK JE ČOVEKU ŽENA, ČOVEK JE ČOVEKU BRAT, ČOVEK JE ČOVEKU SMRT, ČOVEK JE ČOVEKU LANAC, ČOVEK JE ČOVEKU ČAMAC, i tako dalje.

Za svaku od ovih parola, ne sumnjam, našli bismo začas masu ilustrativnih priča iz štampe, života u našem susedstvu ili iz sopstvenog iskustva.

Kad raspravljamo o idealu, mnogo je manje nedoumica. (Verujem da bi, na primer, parola ČOVEK JE ČOVEKU UKRAS mogla da izazove pitanje: Što da ne? Ili ona ČOVEK JE ČOVEKU BRAT, zaista: Što da ne? A kad to povežemo sa poslovanjem KO BRAT BRATU ili izrekom PITAJ MOGA BRATA LOPOVA, stvar dobija drugu dimenziju).

Nema sporova na liniji eventualnih parola: ČOVEK JE ČOVEKU RADOST, ČOVEK JE ČOVEKU LJUBAV, ČOVEK JE ČOVEKU DRUG, ČOVEK JE ČOVEKU INSPIRACIJA. Izgovarajući ove lozinke osećamo koliko su one više „ono što bi trebalo da bude“ nego „ono što jeste“.

Vidovi čovekove dehumanizacije, poživotinjenja na koja sam aludirao varirajući temu ČOVEK JE ČOVEKU SVINJA, ČOVEK JE ČOVEKU PAUK, nisu ništa drugo nego stanje čovekovog redukovanja na svoje biološke potencijale i njegovo učauravanje, okoštavanje u njima. ČOVEK JE ČOVEKU PUŽ, ČOVEK JE PRED ČOVEKOM ŠKOLJKA. Pravi pripadnik građanskog društva predstavlja tipičnu jedinku zatvorenu u samu sebe, komunikativnu jedino na linijama svojih sopstvenih potreba: BRATSTVO ZA BRATSTVO, SIRENJE ZA PARE; KOJA MI MESI KOLAČE, TO MI JE TETKA – to su biseri iz našeg folklor, NEKA SVEDOCI PAZE ŠTA GOVORE DA IM SLUČAJNO NE IZGORI KUĆA, ova replika je doslovno pribeležena na jednom nedavnom seljačkom suđenju.

Pripadnik građanskog društva redukovan je na svoje biološko biće: principi zadovoljstva, samoodržanja, i izbegavanja nelagodnosti vodeći su motivi građanskog aktiviteta i morala. Sve duhovno svedeno je na minimum ili odvojeno za tajne privatne časove sanjarenja, drogiranja, bluda.

Ponašanje tor čoveka, iako naizred samostalno, u stvari je određeno spoljnim, socijalnim ili unutrašnjim, biološkim i neurotičkim prinudama, čiji je prvi cilj OBEZBEĐENJE EGZISTENCIJE. Cilj je, dakle, NEGATIVNO ODREĐEN.

Pitanje koje se sada postavlja glasi: ŠTA DA RADIMO SA ČOVEKOM ČIJA JE DUHOVNA STRUKTURA NASLEĐENA OD GRAĐANSKOG DRUŠTVA? (Centralizovani socijalizam bez mnogo muke preuzima ovog čoveka. On promeni autoritete, ideale, ideologiju, postane dobar *građanin* socijalističkog društva a u dubljim sferama svoga bića, za koje se to društvo, uostalom, ne zanima, kao ni ono staro, ostaje, kao i ranije, privatn, sebičan, izolovan, možda još potisnutiji, jer ovo društvo oštrije zahteva odricanje od intimnih želja i privatnog života).

Decentralizacija društva i prepuštanje ljudi sve slobodnijem življenju oslobađa čoveka društvenih skela, normi nametnutih i kontrolisanih. Privatni životi otkrivaju se tolerantnom oku celoga društva. Lični život dobija legitimaciju, pravo na postojanje, pravo na stupanje u društvenu arenu. Mnogi životi odjednom – izlaze na tu arenu kao reportaža o proneverašu koji je posle nekoliko veselih meseci otišao na robiju. Ili, kao u ona tri života o kojima smo govorili – kao reportaža o njihovom nasilnom prestanku.

A ne postoji „nedruštveni“, privatni deo čoveka. Čak i kad je čovek sam sa sobom i kad oseća da nema nikog bliskog – i to je izrazito društveni trenutak toga bića: trenutak čežnje za drugim čovekom. Interesovanje društva za proizvođača i nastojanje da se proizvodni odnosi humanizuju, prilagode čoveku-proizvođaču, zahtevaju da i sam taj čovek učini napore da se *iznutra podruštvi*, da do sada tajni, egoistični, privatni deo svoga bića uključi u društveni život.

Ako društvo traži svoj *ljudski lik*, prirodno je da čovek-pojedinac na ovo odgovori traženjem i razvijanjem svoje *intimne društvenosti*.

Marks nam je objasnio da u najprivatnijem u najintimnijem životu čovek ispoljava svoju pravu društvenost:

„KOLIKO JE ČOVEK POSTAO I KOLIKO JE SEBE SHVATIO KAO GENERIČKO BIĆE, KAO ČOVEKA“, „KOLIKO JE ČOVEKOVA POTREBA POSTALA LJUDSKOM POTREBOM, KOLIKO MU JE DAKLE, DRUGI ČOVEK KAO ČOVEK POSTAO POTREBOM, KOLIKO JE ON U SVOM NAJINDIVIDUALNIJEM POSTOJANJU ISTOVREMENO I DEO ZAJEDNICE?“²

Ove Marksove misli o mogućoj čovekovo istovremenoj čovečnosti i društvenosti još ćemo mnogo puta morati da čitamo i citiramo dok se ne oslobodimo administrativno-socijalističke nerešive dileme „ili društven – ili privatn“. Iz ovog odlomka vidimo da Marks dopušta postojanje ljudi koji nisu shvatili sebe kao ljude, i čije potrebe nisu *postale ljudskim* potrebama. Jasno nam je, da se pod ljudima koji u svom individualnom postojanju nisu istovremeno deo zajednice, misli i na našeg radnika koji seče komad kaiša da napravi opanke i na one nesrećne ljubavnike čija strast predstavlja samo biološki raspaljenu potrebu za *posedovanjem* drugog čoveka (ne kao čoveka, nego kao predmeta koji se može koristiti, kojim se može manipulirati, koji se može uništiti).

Decentralizacija društva ka samoupravi predstavlja ne samo oslobođenje čoveka od spoljašnjih normi nego i apel za njegovu pravu, unutrašnju društvenost.

Otkriva se da izvesni ljudi ne odjekuju na ovaj apel.

Njihova ljudska priroda i njihova prirodna društvenost u koju zajedno sa Marksom verujemo – otkazuju. Nisu dorasli do sebe samih.

Čovekova sloboda uvek je funkcionalno vezana za materijalne odnose i svako razrešavanje materijalno-ekonomskih sputanosti preti stihijom i razvezivanjem agresivnih nagona ukoliko u centar procesa ne stane samoodgovorni čovek.

Situacije i primeri koje sam navodio ukazuju na postojanje OTPORA PREMA PREUZIMANJU ODGOVORNOSTI.

Ti ljudi kao da bi hteli slobodu, ali – bez odgovornosti.

A slobode bez odgovornosti – nema.

Novine su pisale (u 300.000 primeraka): UBIO ŽENU ZATO ŠTO JU JE MNOGO VOLEO.

Sloboda? Hm. U redu, recimo da je to za njega sloboda. A za nju?

A gde je on sada? U zatvoru. Zato što je njegova „sloboda“ ugrožavala živote drugih ljudi. Ali on je znao da će otići u zatvor. Pristao je da izgubi svoju slobodu samo da bi sprečio jednu ženu da ode od njega. Za tog čoveka ljubav nije značila ljudski, slobodan izbor, nego ropstvo. Zato ne razgovarajmo o tome otkuda tom čoveku pravo na agresiju. Ono je izraslo iz njegovog robovanja. Taj čovek nije bio slobodan ranije, dok je bio emocionalno *vezan*, on nije slobodan ni sada, kada je stavljen iza rešetaka, bio je slobodan (osećam se neprijatno dok saopštavam ovu monstruoznu istinu) samo dok je *uništavao* objekt svoje ljubavi.

Živimo u vremenu koje zahteva od ljudi zrelost.

Već smo ranije rekli da prethodna društva nisu zahtevala od ljudi zrelost. Podela rada vodila je podeli odgovornosti. Ljudi koji su se osećali odgovornijim nego što se to od njih zahtevalo dolazili su u sukob sa zakonom.

ISTORIJSKI ZRELIM DO SADA, U PREDISTORIJI ČOVEČANSTVA, POKAZIVALI SU SE SAMO LJUDI SPREMNI NA ŽRTVU I REŠENI DA SILUJU ISTORIJU U IME NJENIH SOPSTVENIH NAJNAPREDNIJIH TENDENCIJA.

Danas se, međutim, briga za društvo ne može prepustiti odnosno ostaviti aktivistima, ljudima spremnim da se žrtvuju za druge, za ideale, za „opštu stvar“. Vreme je da svi odgovaramo za „opštu stvar“. Pred svakog se, dakle, čoveka kao pojedinca postavlja, za svakog njegovo, pitanje:

---

² Karl Marks, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, „Privatno vlasništvo i komunizam“.

U ČEMU JE MORALNI I SOCIJALNI SMISAO INDIVIDUALNOG LJUDSKOG ŽIVOTA, U ČEMU JE INTIMNI SMISAO ČOVEKOVOG DRUŠTVENOG AKTIVITETA?

Razrešavanje protivrečnosti između ličnog i društvenog u našoj današnjoj istorijskoj perspektivi vidimo, dakle, u dvostranom procesu u kome se, s jedne strane, društvo sve više humanizuje, približava čoveku a s druge strane čovek sve više „podruštvjava“ – sve bogatije, uz pomoć društva, razvija i afirmiše svoju individualnost.

Shvatanje da je lični interes pojedinca osnovni činilac i preduslov opšteg društvenog napretka predstavlja formulu koja omogućava skladni razvitak društva.

„Čisto“ ekonomski način mišljenja predstavlja značajan klip kojim se ovo shvatanje naizgled u borbi za njegovo ostvarenje – izigrava.

Sve dok se formula nagrađivanje prema radu shvata jednostavno – tehnički, kupoprodajno: što ti nama više daš, daćemo i mi više tebi, što god je pojedinac lično zainteresovaniji, on će bolje da radi, biće više i njemu i društvu – dakle sve dok važi slobodan pijačni dogovor i tržišna razmena na jednom finom, razvijenom nivou, dotle ćemo biti u ćorsokaku ekonomističkog mišljenja i prakse koji vode isključivo kvantitativnom progresu i ne rešavaju *ljudski imperativ*, duboku potrebu da se živi ne samo lakše i imućnije nego i čovečnije i bogatije u ljudskom smislu.

Pod „ličnim interesom“ pojedinca ne podrazumevam samo materijalni interes anonimnog proizvođača da više zaradi i više ima. Pod „ličnim interesom“ moramo podrazumevati i potrebu tog pojedinca da se afirmiše i ostvari kao individuuum, kao ličnost, kao osobeno ljudsko biće radeći i odlučujući da svoj individualni doprinos oseća u širem društvenom kontekstu, ne samo kao prostu anonimnu proizvodnju materijalnih dobara već i kao svoj individualni društveni aktivitet.

U ovom svetlu, parole: „Ja radim i ništa me se drugo ne tiče“, „Ja dobro zarađujem i društveno sam koristan i kao proizvođač i kao potrošač“, a za društvene poslove „ima ko je zadužen“, „postoje nadležni“, itd., predstavljaju tipičan izraz skidanja odgovornosti sa sebe. Ovakvi građani primaju odgovornost SAMO ZA SEBE i, što je vrlo značajno za ono što ćemo dalje razmatrati, ZADOVOLJNI SU SVOJOM BEZLIČNOŠĆU.

Društvu u kome živimo potrebni su građani sa visokim stepenom građanske odgovornosti prosto zato što dosta naših bližnjih još ni osnovnu odgovornost, koja se zahteva od industrijskih proizvođača – nema. Javaš, lenost, seoski mentalitet gone nas na prosvetarstvo i misionarstvo, pa nam se građanska korektnost i moderan „daj – dam“ mentalitet čine velikim rezultatima.

Tu se ne treba zavaravati.

Važna nam je jasna i precizna svest o smislu i značaju konformizma.

Težnja da se bude „kao što su drugi“, glavna je psihološka kočnica progressa (konformistički dezangažman obuhvata i onoliko aktivnosti „koliko se traži“, učestvovanje „da se ispuni dug“, ali toliko i ništa više, ostalo se prepušta drugima). U svim ovim stavovima prepoznaćemo tendenciju da se živi redukovanim ljudskim životom, bez intelektualnog aktiviteta, bez duhovne produktivnosti. Život, dakle, ograničen na biološke potencijale.

KONFORMIZAM – OTPOR PREMA PREUZIMANJU ODGOVORNOSTI

Egzistencijalnoj psihoanalizi i Medardu Bosu (Boss) treba da zahvalimo na dosad najpreciznijoj definiciji konformizma kao najmasovnijeg modernog društvenog oboljenja, neurotičkom poremećaju koji se sastoji od odustajanja od sopstvene individualnosti.

Mimikrija konformiste duboko je ukorenjena u ličnim kompleksima koji uopšte nisu vidljivi jer je njihovo rešenje baš u tome što se kao individua – postaje nevidljiv.

U pitanju je, dakle, duboko bolesna potreba da se ne bude originalan, da se bude kopista, da se bude samo reproduktivac, da se ne misli svojom glavom, da se sluša stariji, onaj koji je

„kompetentan“, ili da se slede zahtevi nepisanog javnog mnjenja, onog „što će ljudi reći“. To „šta će ljudi reći“ prosto je opšta mala malograđanska krilatica za koju se nikada ne zna ko ju je izmislio i od koga polazi to „ljudsko govorenje“, ali koje svi solidarno jedni drugima dodaju. Svi se od svih stide, svi se pred svima trude da ne budu „mimo sveta“, a norme tog „sveta“ diriguje anonimni stvaralac normativa, u stvari malo ANONIMNO TRŽIŠTE MORALNIH VREDNOSTI, koji je precizan odraz stvarnih materijalnih odnosa.

To što se događa među našim tetkama zbivalo se u našem javnom životu svojevremeno sa stihovima Vaska Popa i Mije Pavlovića, koji su samo zato što su bili različiti od onoga što je uobičajeno izazivali neke inače mirne ljude na ogorčene i sasvim nerazumne izjave.

Da ne pominjemo primer onog mladog Mađara, poznat iz štampe, koji je na nekoj likovnoj izložbi, izbezumljen, nogama uništio jednu modernu skulpturu.

Slične pojave dese se po pravilu kad god neko ispolji nekakav neuobičajeni aktivitet. Ovo je, srećom, kod nas sve ređe zato što polako postaje oportuno biti „tolerantan“, „novo“ ima vlast i otpori dobijaju nov oblik: oni se sada očituju u nekritičnom i nesuštinskom prihvatanju svega što je novo.

Konformizam se pred svakom novom i originalnom akcijom javlja kao živi pesak nepoverenja spreman da primedbama proguta neobičnu inicijativu. Agresivni bezbojni akademizam koji predstavlja ovlašćenog i ozakonjenog čuvara neoriginalnosti javlja se stalno kao aktivan otpor, kao stalan zahtev da se ide uhodanim stazama, kao stalno čuđenje svemu što je novo pod nerazumnim parolama: „ko je to video“, „nečuveno“, „nezamislivo“, „nedopustivo“, „to nije zgodno“, „šta ste time hteli da kažete“, „to niko nikada nije radio“ i slično.

Jedini odgovor koji se može dati na ovakve primedbe, i koji treba dati, jeste: tako je, hoćemo da stvorimo nešto što niko nikada ranije nije video, jeste, to „nezamislivo“ mi smo zamislili i ostvarićemo, to „nedopustivo“ mi sebi dopuštamo, čućete od nas ono što nikad nije bilo „čuveno“, učinićemo da bude „zgodno“ ono što se vama čini kao „nezgodno“, hoćemo da kažemo baš ono što kažemo.

Postoji vrlo precizan Vibov epigram o tome šta se desilo kad su prestale da stižu direktive. Sitnom birokrati uvek je direktiva javljala gde i kako da pliva. Onda je jednog dana direktive nestalo, a on je svoju ličnost sivu proglasio za – direktivu. Jer – kako bi se moglo živeti bez ideala?

Akademski kretinizam treba razobličiti kao kapitulaciju pred životom, zatvaranje u kabinete i muzeje, bekstvo od prakse i odricanje od pameti u strahu od njenih posledica. Pamet ukida statiku i zahteva pokretljivost i dijalektičnost, kriterijum prakse ukida idolatriju zasluga, diploma i titula.

Konformizam se u svojoj bespomoćnosti i individualnoj izolovanosti oslanja na spoljnje autoritete i traži oslonac i direktivu.

Mi danas osećamo rešenom klasičnu Arhimedovu dilemu oko mogućnosti pomeranja sveta.

On je tražio samo jednu čvrstu tačku na koju bi mogao da osloni svoju polugu pa da, kako je ponudio – pomeri zemljinu kuglu.

Pošto te tačke nema, ostalo nam je do današnjih ajnštajnovskih dana, da živimo u opštem objektivno, naučno konstatovanom relativizmu. Šta se može pomeriti čovekovom voljom u ovom svetu kad nema čvrste tačke?

Imao sam priliku da slušam jedan žalosni skup filozofa „marksista“ na kome je tvrđeno i ta se tvrdnja uporno i glasno ponavljala da je čovek strogo determinisano biće (klasnom borbom, svojim klasnim položajem, stanjem proizvodnih snaga...) i da nema ničeg u njegovom životu što nije strogo istorijsko-materijalistički predeterminisano spoljnim zakonima. Ti ljudi su sa toliko ponosa i naučne samouverenosti tvrdili da su obični, čak nevažni, pioniri u rukama istorijskih zakona da je čoveka obuzimala jeza od te ljudske gluposti koja proždire samu sebe bez stida, bez

trunke ljudskog mišljenja, bez ijednog treptaja, bar da su rekli da im je žao što je tako. Oni su bili oduševljeni što je čovek kao individua potpuno beznačajan.

Stari Grk Arhimed bio je klasično obrazovan objektivista i nije stigao da uoči ono što mi znamo: *ta čvrsta tačka na koju se mogu osloniti sve poluge kojima hoćemo da menjamo društvo, svet oko sebe, zemljinu kuglu, nalazi se u samom čoveku, u čoveku koji je postao samog sebe svestan, koji je postao iznutra svoj gospodar.*

DANAS KAD SE IMPERATIV SAMOUPRAVNOSTI PROTEŽE NA SVAKOG ČOVEKA, KADA DRUŠTVENO-MATERIJALNI POLOŽAJ POJEDINACA ZAHTEVA OD NJEGA DA MISLI I OSEĆA, DAKLE DA BUDE SUBJEKTIVAN DA BI MOGAO ŠTO BOLJE DA BUDE DRUŠTVEN, KAD JE INDIVIDUALNOST OSNOVA ODNOSA MEĐU LJUDIMA I PREDUSLOV SOLIDARNOG ISTUPANJA, RAĐA SE POTREBA ZA IZLAŽENJEM ČOVEKA IZ ANONIMNOSTI I SIVILA.

Moramo uvek biti svesni toga da komunizam nije pobuna samo i jedino radi bolje raspodele dobara, komunistička pobuna je pobuna radi svestrano drukčijeg i boljeg ljudskog života u kome je pravedna raspodela dobara i ukidanje privatne svojine samo osnova, preduslov za izgradnju potpunih ljudskih odnosa, ostvarenja bogatog i svestranog ljudskog života.

I da je masu dobrih naših ljudi, koji su inače tolerisali ono bankrotirano društvo pokoravajući se snazi tradicije, iz-dana-u-dan ideologije, ko-sam-ja-da-se-bunim i svih mogućih drugih konformističkih direktiva, tek vitalna ugroženost u ratu mobilisala da priđu desetini hiljada komunista koji su bili borci i onda kada nisu bili (odnosno kada su mogli da ne budu) životno ugroženi.

Aktivitet generacija koje su se izborile za ovo što imamo danas obavezuje nas da se pred teškoćama ne povlačimo prepuštajući nekom drugom izvlačenje kestenja iz vatre.

Samima sebi dugujemo smelo suočavanje sa sopstvenim životom. Generacija – naša prethodnica nije patila od verovanja u bogove, nije imala običaj da čeka bilo čije direktive i nikada sebe nije štedela u samokritici i korigovanju onoga što se nije pokazalo dobrim.

JEDNA OD POSLEDNJIH PREPREKA: TEORIJA I PRAKSA LJUBAVNE PODLOSTI

Već smo ranije izrazili uverenje da se zadatak naše generacije sastoji u pozitivnom samoostvarenju, u pronalaženju punog moralnog i socijalnog smisla individualnog ljudskog života i otkrivanju intimnog smisla društvenog aktiviteta.

Koji su u tom pravcu uži, posebni zadaci nas koji se profesionalno bavimo intelektualnim radom? Nas koji pisanim tekstovima, prozom, poezijom, dramskim i novinarskim tekstovima delujemo preko novinarskih stubaca, bioskopskih i televizijskih ekrana, sa scene i radio talasa, preko časopisa i knjiga?

Baš usled podele rada u bivšem društvu, estetska osetljivost, pamet i moralni senzibilitet kao da su bili dodeljeni retkim usamljenim vesnicima bure, društveni problemi i problemi menjanja društva pripadali su, u suštini, jednom tankom sloju odlučnih i društveno osetljivih ljudi. Ogromna većina kao da je uvek, sem u izuzetnim trenucima revolucionarnih lomova, imala istorijsko zaduženje da plovi niz maticu u svojim profesionalnim, klasnim, verskim, nacionalnim i kakvim sve ne konformističkim ljušturama.

Tražeci svoje vertikale, poreklo našeg estetskog i moralnog senzibiliteta, srećemo u intelektualnoj akciji jučerašnjice bolnu, gnevnu riku Miroslava Krleže – usamljenog zagovornika smisla, mozga i čovečnosti u jednom trulom i paradoksalnom društvu, i sočnu i korozivnu misao Marka Ristića, angažovanog tumača moralnog i socijalnog smisla poezije.

U društvu u kome se sve kupuje i prodaje, u kome se sve vrednosti, ljudi, ljubavi i predmeti svode na novac kao najmanji zajednički sadržitelj, sve intimno i tajno ljudsko, snovačko i estetsko

identifikovalo se sa revolucionarnim zbog svoje nerobnosti, zbog svog nekontakta, zbog svog tvrdoglavog i ljudskog antikontakta sa društvom nadničnog ropstva.

Vreme je da primetimo koliku je ulogu odigrao nadrealizam u probijanju emocionalnih barijera čovekovih. Osnovna njegova akcija, koja je ostala važeća i do danas, sada kao posao čitave literature, bila je u otvaranju svih zabranjenih i za građansko društvo neprijatnih ljudskih intima. Otkrivanje bolnog naličja saobraženog čoveka. Ovo ističem samo zato što osećam da je jedan od izuzetnih aktuelnih zadataka intelektualnog i umetničkog aktiviteta otkrivanje fenomena saobražavanja.

Ako je, međutim, u doba totalne diktature i nasilja nad čovekom intimno, prirodno, bilo identifikovano sa revolucionarnim, stvar se naglo komplikovala u trenutku kad je revolucija ovladala celim društvom a ipak nije doprla do svih slojeva ljudskih bića na čijim je plećima počivala.

U kontinuitetu, u tom trenutku pojavljuje se Oskar Davičo sa svojim do agonije bolnim i opravdanim i neizbežnim ambivalencijama.

On je prvi uočio i formulisao neizbežan spoj revolucionarnosti i mazohizma u svetu koji je toliko ogrezao u statici i dehumanizaciji da ga je gotovo nemoguće izmeniti bez istovremenog uništenja sebe samog. On konstatuje nužnu količinu *nerealnosti* u svesti revolucionarevoj koja je *preduslov* za efikasnu *praktičnu akciju!*

Niko do Daviča nije obasjao intimne pokretačke sile revolucije, unutrašnje čvorove ljudi-revolucionara, bolno i osetljivo tkivo ljudi od čelika, čudesnu zamršenost sna i jave koja čini jedinstveno biće čoveka-borca. („Da nisam verovao snovima više negoli zidu, zar bi se iko probio kroz usku bušu samice ustalasanom horizontu čovečanstva?“)

Praktična efikasnost snova!

San u akciji jači od stvarnog zida! Ljudi. U revoluciji plodili su svojom verom u budućnost jedan neprijateljski i jalov svet i rađala se jedna stvarnija stvarnost od postojeće!

Rušenje zidova kamenih, betonskih, od cigle, nije odmah otvorilo slobodan prostor.

Veštačko produžavanje „nerealnog“ stanja – postojanje zidova i posle njihovog rušenja – dovelo je do teorije ljubavne podlosti.³ Ova teorija govori o problemu neurotične priljubljenosti čovekove za stvarnost u kojoj živi i problemu patološkog društvenog materinstva prema čoveku, odbijanje društvene majke da rodi svoju decu – da ih pusti da hodaju u pravcu kojim ih sopstvene nestašne nogice vode. Patološka društvena majka – revolucija u fazi administrativnog socijalizma – ne reže pupčanu vrpcu svojoj deci. Tako nastaju neuravnotežena bića, male nove hidre koje žive na telu matore hidre i ne mogu bez nje. To su ljudi čije se težište nalazi izvan njihovog tela. Njihova samostalnost uslovljena je time što su im noge zakopane do kolena u zemlju dok slobodna glava sme da leti do neba i natrag, da se druži sa zvezdama i stranim piscima, prošlošću i budućnošću. U tom periodu rađa se čudna dosetka o pozitivnoj vrednosti autocenzure po kojoj je čoveku data potpuna stvaralačka sloboda, s tim što će u svom srcu imati agenta koga je sam postavio.

Manje akcentovani deo termina za čin po kome iz ljubavi prema voljenoj revoluciji ne izrova-ramo sve istine o njoj da ne bismo, otkrivajući slabosti, koristili neprijatelju, pokazuje da je njegov tvorac osećao da se radi o nečasnoj samouzdržanosti. Jer nije rekao „ljubavničko ulepšavanje“ ni „ljubavno slepilo“ nego „ljubavna PODLOST“.

---

³ Oskar Davičo, „Posebno o opštem“, 1956, navedeno u O. Davičo, *Notes*, 1969, str. 84.

NAŠ POZITIVNI ZADATAK – PRAKTIČNI ŽIVOT

Govorili smo o predratnom čoveku isključivo odbrambeno, NEGATIVNO ODREĐENOM koji aktivitet prepušta nekim socijalno senzibilnim ljudima, spremnim na žrtvu, u stvari građanima budućnosti.

Zatim, u posleratnim danima, u kojima je sve više onih „građana budućnosti“, ljudi koji lepšu sutrašnjicu pretpostavljaju današnjem uživanju, prepoznamo u njima tekuću, aktuelnu i svakodnevnu DVOJAKU ODREĐENOST (izvesno ratničko, suparničko prožimanje SNA I JAVE praktično efikasno, ali i bolno za samog čoveka).

Danas se otvaraju uslovi za UNUTRAŠNJU, INTEGRIRANU, dakle POZITIVNU I CELOVITU ODREĐENOST pojedinca (prožimanje SNA I JAVE, ali saradničko i miroljubivo). Otvaraju se, dakle, uslovi za aktivan život BEZ ŽRTVE. Ako je ovo teško primiti kao pozitivno, to je zato što nas je naša hrišćanski uobličena civilizacija učila da nema časnog i poštenog ljudskog života bez žrtve, ali ja vam predlažem da zberete te religiozne skrame sa dna svojih lobanja, tu žilavu, tutkalastu paučinu koja se u našu ideologiju uvukla iz drugih, dalekih sfera. AKO JE NEKADA TREBALO BIRATI IZMEĐU ZIDOVA I SNOVA I AKO SE MORALO UMIRATI U IME ŽIVOTA I AKO JE TO ONDA BILO NAJLJUDSKIJE REŠENJE JEDNE NEČOVEČNE SITUACIJE, TO ŠTO DANAS MOŽEMO I MORAMO DA ŽIVIMO U IME ŽIVOTA NIJE NIŠTA MANJE ČASNO I MANJE TEŠKO. Možda, čak, naprotiv; jer cela naša tradicija i sve što je za nama, cela stara civilizacija, uključivši i njene revolucionarne tokove, razvila je do najfinijih detalja veštinu ODRICANJA, ŽRTVOVANJA, UMIRANJA. Veština življenja i ljubavi bili su uvek daleko više poetski san nego bilo čija *praksa*.

Ako je nekadašnji čovek morao da bude *homo duplex* ili čak *multiplex*, ako se nužno sastojao iz životinjskog *IDA*, građanskog ili antigrađanskog *SUPEREGA* i obavezno srednjeg i oportunističkog *EGA*, ako su, dakle, u njemu nužno ratovala njegova *biološka htenja*, njegova *moralna svest* i njegova *građanska praksa*, današnjem je čoveku sve više moguće i već moguće da se sastoji iz svog *ljudskog tela*, svoje *ljudske savesti* i *ideala*, i svoje *čovečne prakse*.

Podsvest, svest i savest, nemaju više potreba da ratuju i zato se u našoj celovitoj percepciji čoveka više i ne javljaju kao strogo odvojeni entiteti, kako je nužno morala da ih vidi klasična psihoanaliza. Čovek prestaje da se polovi, dvoji, troji – na ljudske želje i građanske dužnosti i nužnosti – jer mu je prvi *građanski zadatak* da bude čovek i individua. Zato nekadašnje traženje *moralnog i socijalnog smisla poezije nastavljamo kao traženje moralnog i socijalnog smisla praktičnog individualnog ljudskog života*. Ono što je nekada moglo da postoji samo u privatnom i poetskom, danas izlazi na ulice i sme da hoda njima. Nimalo slučajno u završnom poglavlju Programa istaknute su sledeće Marksove reči:

„CARSTVO SLOBODE POČINJE U STVARI TEK TAMO GDE PRESTAJE RAD KOJI JE ODREĐEN NEVOLJOM I SPOLJAŠNJOM SVRSISHODNOŠĆU PO PRIRODI STVARI ONO, DAKLE, LEŽI S ONE STRANE OBLASTI SAME MATERIJALNE PROIZVODNJE“, TAMO „POČINJE RAZVITAK LJUDSKE SNAGE KOJI JE SVRHA SAMOM SEBI, PRAVO CARSTVO SLOBODE“.⁴

Podvlačenja su moja.

Važno je shvatiti da je pozitivno ostvarenje ovog zadatka koji smo postavili sami sebi (zadatak glasi: ČOVEK) toliko teško da je na punoj visini svega velikog što je praktično ostvarila generacija naša prethodnica.

Nema, dakle, pitanja: hoćemo li moći da dorastemo?

⁴ *Kapital*, III, Prosveta, Beograd, 1974, VII odeljak, Dohoci i njihovi izvori, „Trojni obrazac“, III, str. 682.

Ostaje samo pitanje: hoćemo li moći da odrastemo?

Ne mogu da se otmem pitanju koje mi se stalno vrzma po glavi: kad god određujem taj „pozitivni zadatak“ (ČOVEK) on uvek zazvuči kao lepa zvonka fraza, ili kao „mali poetski uzlet u relativno ozbiljnom tekstu“, gotovo uvek kao pominjanje nečeg nedovoljno određenog, nečeg „nejasnog“, ili nečeg što je „već poznato“ i „sasvim jasno“. Otkud ta osciliranja? Na ovom terenu zalazimo u područje *društvenih i individualnih psihičkih slepih mrlja*. To su psihološki još neintegrirane oblasti, za tu nam hranu izrastaju tek prvi psihički zubići. (Recimo, kao primer: još uvek je teško uočiti i priznati postojanje ikakve veze između čovekovog *intimnog ljubavnog života i njegovog društvenog i političkog života*, iako je nemoguće da tu nema nikakve veze, i čak: iako je moguće da tu postoje ne samo negativne nego i pozitivne veze).

Vratimo se na postavljeno pitanje: gde su, u svetlu svega dosada rečenog, naši specifični zadaci, nas koji smo u još postojećoj podeli rada profesionalno „intelektualci“?

Svesni smo toga da je kod generacije koja dolazi druženje sa stvarnošću osnovno ljudsko zanimanje, nesporazumi ostaju kao pratilac, znak porođajnih muka ili unutrašnji refleks napora društva da se pomiri samo sa sobom.

Nezadovoljstvo svetom i nezadovoljstvo sobom u tom svetu pokretači su kreativnosti.

Generacija koja dolazi ima tu prednost da joj nije akademski, policijski, crkveno, školski, zakonski, kao i od strane javnog mnjenja („šta-će-ljudi-reći“ i „nije-zgodno“ – sistem) zabranjeno da bude nezadovoljna. Od nje se čak i traži da bude nezadovoljna svim onim što sputava čoveka i da se bori za svoj puniji i bogatiji život. Ne da joj ga neko drugi „odozgo“ da, nego da ga sama izgradi lepšim, produktivnijim i bogatijim. Stvaralačko nezadovoljstvo, koje je prvi ljudski motiv za menjanje i izgradnju novog, boljeg i humanijeg sveta, crpe svoju inspiraciju iz slobodnog suočavanja sa svim ružnim pojavama, svim „crnim tendencijama“, ograničenostima i deformitetima. Zato je slobodno i radoznalo, istinoljubivo umetničko stvaralaštvo jedan od značajnih činilaca samosvesnog i samopouzdanog upoznavanja sa stvarnošću kakva ona jeste.

Ali moramo se osloboditi i lažnog „modernističkog“, u stvari pomodnog stida pred čovečnim i lepim. Prepoznavanje novog i humanog u stvarnosti koja nas okružuje nikako se ne sme izjednačavati sa nekadašnjim sramnim služenjem umetnosti politici.

Nova angažovanost, iznutra inicirana, ne sme se stideti dvojakog, umetničkog i političkog dejstvovanja, njena samostalnost obezbeđena je sve dok je vođstvo, kao što u tom poslu mora da bude, na strani poezije. Poezija, odnosno umetnost uopšte, treba slobodno sebe da oseti kao javnog radnika i aktivistu.

Novi društveni odnosi koji se razvijaju na materijalno-ekonomskom terenu ne mogu se razvijati dalje sa uspehom dok ih aktiviteti u nadgradnji ne situiraju u ljudske glave i ljudska srca. („Ekonomistička“ skretanja, porast fetišizma robe kao prateća pojava jače industrijske proizvodnje, lokal-šovinizmi i slične pojave prirodno se razvijaju uprkos i čak zahvaljujući unutrašnjim pozitivnim merama, pokazujući kako novom slobodom čovek sa starom svešću ume da se koristi samo na stari način). Umetničko stvaralaštvo tako prestaje da bude posao izolovanih senzibilnih ljudi-svilenih buba i proizvodnja bisera kojom uškoljkana osetljiva stvorenja afirmišu svoj trpni senzibilitet, nego široka društvena aktivnost koja je izašla na ulice i učestvuje, po sopstvenom izboru i društvenoj potrebi, u javnom životu.

NOVA SUDBINA LJUDSKIH SNOVA

Umetnost se aktivno i odgovorno uključuje u rešavanje PROBLEMA LJUDSKE PRAKSE, koji se nalazi na tapetu. Problema punog slobodnog privatnog praktičnog života koji ne ratuje sa društvenim nego saraduje i učestvuje u njemu.

Jedan od najaktivnijih tragača i pronalazača novog senzibiliteta, Vasko Popa, razara vekovnu mitologiju predmeta i razvija mitologiju sveta koji je dobio čovečne dimenzije. U njegovom *praktičnom*, ovom, dakle, *našem današnjem svetu i našem današnjem govornom jeziku*, stvari, biljke, ljudi i reči pokazuju svoju pravu ljudsku prirodu: svet postaje punokrvno subjektivan i definitivno biva poražen monstruozi ideal o objektivnom viđenju sveta (koje je izraz patološke potrebe građanina za opredmećenje, pretvaranje u foto-aparat i teleskop, usled iracionalne potrebe za sticanjem sigurnosti po svaku cenu, pa, dakle, i po cenu odricanja od subjektiviteta). Ta poezija uči, dakle, ljude da prepoznaju čoveka (sebe) ispod robne fetiške ljuštore koja je navučena na stvari što ih okružuju, s kojima moraju da žive.

Jednom stvorena, ovakva poezija počinje da živi među ljudima, nepisano, u načinu njihovog razgovora, u percepciji života u kome učestvuju.⁵

Kroz delo Bogdana Bogdanovića naša tradicionalna kosovsko-solunska mitologija smrti biva zamenjena jednom novom mitologijom života.

U rušenju ograde oko Narodne skupštine vidimo ne samo urbanističku meru nego i poetski trenutak u kome se najviša politička institucija ispovedila svome društvu: hajde da budemo bliži jedno drugom.

Čovek-pojedinac, koji više ne ratuje sa društvom, prosto samim tim što postoji (sumnjiv je jer nešto misli, sumnjiv jer zna, ko šta fantazira), može da izvija sunce i iznese ga na ulicu, stavi u park. On može, dakle, poetski da živi svaki dan.

To se događa i kada, svake godine, pedeset do sto hiljada mladih ljudi besplatnim radom gradi nove komunikacije (i stvarno smanjuje rastojanja među ljudima).

Na toj akciji samoinicijativna brigada uzvikne za drugu brigadu

LJUBAVNI POZDRAV – CMOK, CMOK, CMOK,

na toj akciji omladinac, krojač iz seoske brigade koja je došla poslednja pa dobila odela velikih brojeva, pronalazi u susednom selu „singericu“ i prekroji svima odela da im budu po meri, ali sa iznenađenjem za smotru svih brigada: tako je rasporedio džepove i druge detalje da svako bude malo drukčiji!

Poetski ideal postojanja: ljudi, koji svi liče na samog sebe, spontano praktično oživi u postupku cele jedne brigade na inicijativu seoskog krojača, potpuno nesvesnog dubokog smisla koji izražava svojim gestom!

Danas ljudi uče praktičnu artikulaciju snova.

Snovi izlaze iz konfinacije i prestaju da budu isključivo vlasništvo pesnika, ludaka i revolucionara, otkriva se da oni, duboko zaprereni, žive u svakom čoveku (u nekim samicama, u trećem podrumu svesti). Mnogi snovi gube svoju vitrinsku vrednost postaju nepotrebni u svojoj prozračnosti i autsajderstvu. Dolazi do buđenja mesa i kostiju i pravi delatni snovi dobijaju, u meri u kojoj nisu prohodali, svoje mesto u uglu oka, kao svesno odabrana slika cilja.

Spoljni i unutrašnji svet okreću se čoveku i dobijaju ljudske konture.

U poretku opšte ljudske samouprave poezija se spušta u život a život podiže ka čovečnosti. Ovo ne pišem kao nerealnu poetsku egzaltaciju, nego kao otkrivanje slike jednog mogućeg praktičnog života.

---

⁵ Od zime 1960, kada je ovaj tekst pisan, čitav je niz dela mladih naših stvaralaca pokazao da raste broj ljudi koji se svojim umetničkim stvaralaštvom neposredno uključuju u proces oblikovanja društva po meri čoveka. Pesme Branislava Petrovića, na primer: svaka znači ne samo pesmu na hartiji nego i životni čin i, rekao bih, komunističku akciju. Zato što sobom menja čitaoca. Čovek koji pročita Braninu pesmu o tome kako se jedu lubenice ili kako se pišu pesme nikada više neće moći jesti lubenice niti čitati pesme na stari način. Poezija Dušana Radovića počela je da uči celu naciju: kako treba misliti. (Nap. Makavejev.)

Uz punu svest da u nama živi, u dobroj meri još neartikulisan, čitav sistem sumnji, nepoverenja, nada i samopouzdanja, za koji znamo da možemo i osećamo da moramo da ga izrazimo.

(Na toj liniji osećam razuđen i iznutra tako moralno-prinudan, opsednut aktivitet Svete Lukića i čudesno, zamršeno vizionarstvo Raše Popova i dnevničarsko traganje za spontanom dadom i propagandu svakodnevnog praktičnog života koju vrši Bora Ćosić. Zatim poetsko-humorni aktivitet patriote-ljubavnika Vlade Bulatovića i cinično-razdragani rodoljubivi bezbožni seksoidni cirkus brucosijade Đurkovića, Draškića, Babića, Tatića, Novakovića, Dimitrijevića i drugih.)

Mi smo, dakle, izabrali pozitivan život.

Svesni svega što sputava i koči.

Suočeni sa stravičnom idolatrijom predmeta koja preti da proguta jednu moguću zdravu religiju života.

Sve je u redu dok nabavljamo automobil da bi nam postao lepši. Ali kada ga gladimo i milujemo i družimo se sa njim radije nego sa svojom ženom?

I ako žena više voli automobil od svoga muža?

Velikim plakatima pozvano je građanstvo da gleda čoveka koji guta tanjire, gramofonske ploče, sijalice, koji je ponudio fabrici automobila da joj za reklamu pojede malolitražni automobil!

Slatki mali ljupki malograđanin koji jede tanjire, zapali svoju ženu posle ručka i posle izađe o njemu još i reportaža u novinama: napisao je pet stotina knjiga poezije i dve hiljade sedam stotina trideset i dva puta obrijao se istim žiletom, koji drži u posebnoj kutijici što je obložena najfinijom avganistanskom vatom. UBIO ŽENU JER JU JE MNOGO VOLEO.

Zatim čudan proces kojim se narodni heroj sa poznate slike, raširenih ruku pred vešanje, pretvara u značku gimnastičkog saveza!

Gde god jenjava unutrašnja revolucija naglo se diže prazna dekorativnost, rastu gromke fraze i pozlaćeni gipsovi. Dolazi do monumentalizacije ljudskih osećanja i cementiranja misli. Gubi se smisao za sitno, životno i intimno, i stvari rastu do ogromne šupljine, koja se zatim kiti spoljnim sitnorealističkim interesom za „male stvari“ i „male ljude“.

Toga se ne moramo bojati, tih neizbežnih duhovnih pratilaca industrijalizacije. Važno je da toga budemo stalno i budno svesni.

Novo vreme i novi odnosi moraju da donesu na svetlo dana, i razviju čak, i nove ljudske deformacije.

Važno je ne dozvoliti održavanje građanskog privida intelektualca i kulturnog čoveka koji sitnočiftinski živi, besciljno i parazitski troši svoj život i živote drugih ljudi, ali zato kod kuće ima malu policu sa knjigama i iskupljuje se satom čitanja pre spavanja.

Umetnost mora da se useli u stanove, u police i na zidove, ali i u život, u postupke i način govora i mišljenja, u situacije u kojima ljudi žive, u način na koji ljudi rade, vode ljubav, umiru, plaču ili se raduju.

Ono što znamo da živi na radnim akcijama, u mnogim pojedinačnim ljudima, na mnogim pojedinačnim mestima, u našem zajedničkom Programu, treba da se razmnoži, da dođe konačno na vlast.

Treba, dakle, razmnožiti osećanje odgovornosti za svoj vlastiti, individualni život.

1960.

Sažetija verzija, bliža originalnom referatu („Mladi intelektualac danas“, Drugi strajlovski susret, decembar 1960, Novi Sad), objavljena je u časopisu *Polja*, 49–50, decembar 1960, str. 8–9.

Beleška o autoru

DUŠAN MAKAVEJEV rođen je 1932. godine u Beogradu. Oglede sabrane u ovoj knjizi objavio je između 1957. i 1962, u „Poljima“, „Oslobođenju“, „Danas“, „Beogradskoj nedelji“, „Delu“. Pisao je u „Vidicima“, „Književnim novinama“, „Politici“, „Telegramu“. Režirao filmove: „Pečat“, „Antonijevo razbijeno ogledalo“, „Spomenicima ne treba verovati“, „Prokleti praznik“, „Eci, pec, pec“, „Pedagoška bajka“, „Osmeh 1961“, „Lepotica 1962“, „Parada“, „Dole plotovi“, „Nova domaća životinja“, „Dokle radiš večeras?“.

Sa Rašom Popovom napisao komediju *Novi čovek na Cvetnom trgu* (1962).

Biografska crtica iz izdanja iz 1965.

Na snimanju filma *Nevinost bez zaštite*, Novi Beograd (Savski kej, kod Ušća), 1968.

Poljubac 2022–2023. (o ovom izdanju)

Podaci o originalnom izdanju:

Dušan Makavejev, *Poljubac za drugaricu parolu*, Nolit, Beograd, 1965, Serija TERA-ZIJE 27, urednik Miloš Stambolić, vinjeta na koricama Leonida Šejke; 12 x 17 cm, ćirilica, 152 str. Tekstovi iz perioda 1952–1964 (iako je u biografskoj belešci naveden period 1957–1962).

Skenirani ćirilični original ubačen je u nekoliko arhiva (archive.org, Scribd), a izvedeni latinični fajl u *Anarhističku biblioteku*.

To elektronsko izdanje je u prvoj verziji bilo objavljeno s obimnijim dodatkom, izborom Makovih tekstova iz praktično istog perioda, više „filmskih“, ali opet tematski i idejno srodnih onima iz „Poljupca“. Tokom 2023, kako se taj izbor proširivao, rešili smo da i taj materijal objavimo kao posebno štampano izdanje, pod naslovom LOV NA STVARNOST (po Makovoj frazi iz razgovora sa Slobodanom Novakovićem). Razlozi za njegovo objavljivanje objašnjeni su u uvodnom komentaru (AG i Steva Glušac, 2023).

Na isti način, u istim arhivama, objavili smo i latinično izdanje Makovog i Rašinog komada NOVI ČOVEK NA CVETNOM TRGU, iz 1962 (originalno na ćirilici, časopis Teatron, 182–183, Beograd, proleće-letno 2018, priredio Miloš M. Radović).

*

Koliko je meni poznato, ova knjiga nikada nije doživela neki reprint. Nekoliko tekstova je kasnije objavljeno u drugim publikacijama, ali neko novo, integralno izdanje, do ovog, nije bilo na vidiku.

Tekstovi su preneti onako kako se pojavljuju u izdanju iz 1965, sa svim osobenostima i neodoljivim nepravilnostima Makovog stila; ispravljene su samo neke očigledne štamparske greške.

Neki tekstovi su dopunjeni fusnotama i delovima koji su ispali iz konačnih verzija, ali koji se mogu videti u onim prvobitnim, koje sam našao u arhivi časopisa *Polja* (<https://polja.rs>).

Nisam ni pokušavao da oponašam draž izdanja iz 1965; to je neponovljivo – iako je reč o krajnje skromnom izdanju, samo što je vremenom dobilo patinu koju nove tehnologije jednostavno ne mogu da postignu. Ćirilični tekst na koricama je mali omaž tom izdanju, ali knjiga je sada priređena na latinici – prvi put od 1965, tako da sada imamo obe verzije.

Ne znam kako stoje stvari s pravima za Makove tekstove, niti sam proveravao ko bi posle Maka (1932–2019) i Bojane (1941–2021) mogao da polaže pravo na to. Možda je to već nekako „rešeno“, ali sigurno će se pojaviti neko ko će početi da krčmi to nasleđe, u obliku luksuznih i preskupih izdanja. Ako ne bude tako nepristupačno, kao što obično biva, utoliko bolje. Ali ovako to stavljamo na raspolaganje kao što bi se i Maku sigurno svidelo, na izvolte drugovi i drugarice, komunistički, slobodno.

Za ostale pojedinosti i razloge koji su stajali iza pripreme ovog izdanja, videti žurnal anarhije/blok 45 od 17. XI 2022:

(...)Na prvi pogled, nekome ovo može izgledati kao čist anahronizam, u stvari, kao neobuzdana komunistička propaganda. Idealno za hipstersku aproprijaciju! SFRJ, omladina, radne akcije, izgradnja socijalizma... Zastupljeni su svi motivi od kojih ta mala, ali donekle upadljiva frakcija dominantne liberalne magme, ona 'leva', danas pravi svoje fetiše. Ali za Makavejeva to nije bila igrarija. Bio je svestan svega, video je šta se dešava, i sam je trpeo udarce dogmatizma, zabrana (još od 1962. i dokumentarca *Parada*, odnosno pozorišnog komada *Novi čovek na Cvetnom trgu*, iz iste godine), najcrnjeg oportunističkog, kabadahijske proizvoljnosti, čiste gluposti. Ali, za njega, u tunelu, usred mraka, vazda sija zvezda petokraka: njegova zvezda, njegova vizija komunizma, dakle života, drugačija od one zvanične – ili od ovog raspomamljenog malograđanskog materijalizma koji imamo danas. Bio je osetljiv na svaki treptaj te svetlosti, umeo da ga prepozna ispod pojavnosti svog okruženja, njegovih gestova, glasova, parola. Najlakše je bilo odustati i jedan dogmatizam zameniti drugim, marksističko trange za liberalno frange; upravo to je bio uobičajeni domet istočnoevropskih 'disidenata', tog neopevanog ljudskog šljama. Zbog Lenjina, Trockog, Staljina, Maoa, Pol Pota, Tita, odustati od potrage, od borbe za 'novu sudbinu ljudskih snova'... Tu sramotu autor ovih tekstova nije sebi mogao da dopusti.

U trenutku kada sam pisao te redove – u jednom poletnom, ali uobičajeno labavom „žurnalu“, koji kao forma služi da se naše čitateljstvo obavesti o nekoj novosti ili da se isprobaju neke ideje – znao sam da onaj njihov negativni naboj dobrim delom važi i za poznijeg Makavejeva, iako nikada na tako neopoziv način kao za neke druge prvake ovdašnje malograđanštine, u onom nje-
nom delu koji sebe naziva „građanskim“ ili „liberalnim“. Sve to bi trebalo detaljnije obrazložiti, zato što opet govori nešto o ovoj sredini i našem trenutku. Nešto o tome rečeno je i u predgovoru za nastavak ove knjižice, *Lov na stvarnost*, iako više u pokušaju da se sagledaju razlozi za nestanak Maka-pisca, u tako isključivu korist Maka-reditelja. Ipak sam se tako izrazio, zato što nisam odoleo da ne potkačim onaj mentalitet u kojem vidim najradikalnije zlo – baš kao i Mak nekada, a verujem, duboko u srži, i do samog kraja. Ali čak i da su to samo neuka nagađanja: s ljudima koji su u nekom trenutku nešto otvorili, posejali neke ideje, može kasnije da bude svašta; ljudi se menjaju, ne uvek olako ili samo nagore, odnose ih druge struje i vetrovi, ali u svakom slučaju se gase, brže ili sporije, i prolaze; ono što ostaje su ideje i mogućnosti. Treba videti šta ćemo s tim, budući da su neke koje je ovde razvio Makavejev-pisac akutnije nego ikad. Kako stari ljudi – isti stari *mi* – mogu stvoriti nešto novo? S kojim pravom očekujemo neku novu ljudsku situaciju samo od nekih novih vlastodržaca ili institucija, bez ikakve promene u ravni našeg svakodnevnog ponašanja, svojih kulturnih očekivanja, naših odnosa, bez prolaska kroz ličnu krizu, bez najdubljeg unutrašnjeg preobražaja? Samo malograđanin („malo ljudožder, malo građanin“) očekuje da sve izađe na dobro – na „dobro“ koje je tu prvi problem, budući da se uglavnom shvata u najsirovijem materijalističkom ključu, na štetu svakog drugog kvaliteta – a da on ne mora da promeni ništa u svojim varvarskim navikama i predstavama. Ova knjiga je krcata dražima, ne može se svesti na par ključnih teza, ali to je srž njenih glavnih programskih tekstova. Ista pitanja smo mogli čuti ili naslutiti i kod drugih mislilaca, ali ovde kod nas – a to znači, u tako bliskom, živom i osobenom idiomu – zaista teško. To je ono zbog čega se ovde treba zadržati – ili što će nas svakako zadržati, čak i ako smo u prvi mah mislili da samo ovlaš pogledamo šta tu piše (moj slučaj). Ostalo je, do daljeg, sporedno.

AG, decembar 2022, jul 2023.

Štampano izdanje

„... Bio je to neuporediv doživljaj. To nije imalo nikakve veze sa literaturom... Radili smo i po deset časova, hrana je bila loša, voleli smo da pevamo, bili smo dobri drugovi.“

„... Zašto ta nametljiva, kao neumesna reč: kristal. Nisam našao drugu za ono što nastaje u čežnji potencijalnog čoveka za unutrašnjom zrelošću, samostalnom aktivnošću, doslednošću samom sebi. Potrebna mi je reč koja bi označila čistotu i red ali bez uskraćenosti, lepota celine je ono što je zanimljivo. Kristal ima još jednu osobinu: kada ga neko spreči da se razvija, on se uobliči, raskomadani, u male parcijalne lepote. Kao da ga nešto tera da procveta u samog sebe, pa kad i ne uspe, ON SE NAZNAČI, NAGOVESTI ŠTA JE MOGAO DA POSTANE. U sasvim nepovoljnim uslovima, mineral od koga je mogao da se desi sklad, ostane amorfan, rasejan, nelep, a u nekom ugalcetu – procveta kristalče: kao sitan znak!“

Zbirka eseja, članaka i kritičkih osvrta, iz perioda 1952–1964, u izboru Dušana Makavejeva, prvi put objavljena u izdanju NOLITA, 1965.

GARGOJLO PREDSTAVLJA

DUŠAN MAKAVEJEV

POLJUBAC ZA DRUGARIČU PAROLU

ANARHIJA / BLOK 45

ДУШАН
МАКАВЕЈЕВ

ПОЉУБАЦ
ЗА ДРУГАРИЧУ
ПАРОЛУ

anarhija/ blok 45

Edicija *Gargojlo predstavlja*

Dušan Makavejev, *Poljubac za drugaricu parolu*, reprint izdanja Nolit, Beograd, 1965.

Latinično izdanje, s ćirilčnim prednjim koricama (mali omaž izdanju iz 1965), 12 x 20 cm, 162 str.

Scan, OCR, korekcije i priprema: Aleksa Golijanin, uz pomoć Ksenije i Bojana.

Skenirano izdanje iz 1965 (ćirilica): <https://anarhija-blok45.net/tekstovi/Dusan-Makavejev-Poljubac-za-drugaricu-parolu-1965.pdf>

Latinični PDF, knjiški prelom: <https://anarhija-blok45.net/tekstovi/Dusan-Makavejev-Poljubac-za-drugaricu-parolu-web.pdf>

Na koricama: Lev Borodulin (1923–2018), „Lasta“, Moskva, 1960.

Besplatno izdanje za ličnu i komunalnu upotrebu.

Beograd, novembar-decembar 2022.

<http://anarhija-blok45.net>

aleksa.golijanin@gmail.com

Anarhistička biblioteka
Anti-Copyright

Dušan Makavejev
Poljubac za drugaricu parolu
1965.

Dušan Makavejev, *Poljubac za drugaricu parolu*, Nolit, Beograd, 1965.
Scan & OCR, anarhija/ blok 45, 2022, <https://anarhija-blok45.net/>

anarhisticka-biblioteka.net